

Op deze uitgave is de CC-BY-NC-licentie van toepassing.

Het is toegestaan om deze uitgave te kopiëren, distribueren, vertonen en op te voeren, en om afgeleid materiaal te maken dat op dit werk gebaseerd is zolang dit geen commerciële doeleinden heeft en uitsluitend als de auteur vermeld wordt als maker: Willem Kater / Theologische Universiteit Apeldoorn

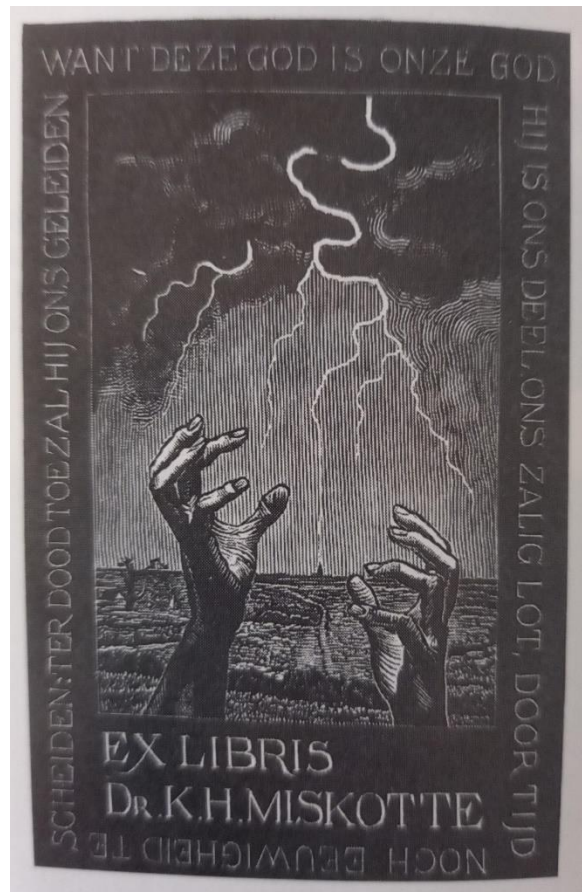
Willem Kater

Masterscriptie Theologische Universiteit
Apeldoorn

AANGEVOCHTEN BERUSTING

Miskotte's spreken over aanvechting in Antwoord uit het onweer
(1936)

Masterscriptie Theologische Universiteit Apeldoorn

Afstudeerrichting: Dogmatiek

Student: Willem Kater

Begeleider: dr. C.C. den Hertog

Datum: 27 april 2023

Op de voorkant staat een schilderij (1975) van de lijdende Job, verbeeld door de Joods-Russische kunstenaar Marc Chagall (1887-1985). De witte figuur rechts is Job. Hij lijdt niet alleen ten overstaan van zijn vier vrienden en zijn vrouw, maar tegenover een menigte. Miskotte zou zeggen: in het lot van Job tobt en vraagt de hele wereld mee. Een wereld in aanvechting is hopeloos – zonder die figuur linksboven. Hij verkeert in het donkere en Miskotte noemt Hem soms in zijn dagboek “die Donkere”. Alleen zijn leven, lijden en opstaan werpt licht op deze wereld. Dat zie je niet. Daar moeten Woorden aan te pas komen. En dat opengeslagen boek vertelt het je zo, dat je het zo hoort dat een vorm van zien wordt.

*Bovenaan deze pagina staat een litho afgebeeld, gemaakt door de Haarlemmer Jan Visser naar aanleiding van Miskotte's *Antwoord uit het onweer*. Het is ontroerend: het vragend uitstrekken van Jobs handen naar de hemel wordt omgegeven door de belijdenis uit de berijming van Psalm 48: 6 (1773).*

INHOUDSOPGAVE

Inleiding – Aanvechting belicht	7
Hoofdstuk 1 – Methodologie en onderzoeksopzet	11
1.1 Inleiding.....	11
1.2 Methodologie.....	11
1.3 Exploratief vooronderzoek.....	12
1.3.1 Aanvechting in de dagboeken.....	12
1.3.2 Aanvechting vanaf de kansel.....	13
1.3.3 Aanvechting in theologische werken.....	16
1.3.4 Evaluatie exploratief vooronderzoek	18
1.4. Onderzoeksopzet.....	19
Hoofdstuk 2 – Aanvechting in kaart gebracht.....	21
2.1 Inleiding.....	21
2.2.1 Aanvechting in de Schriften.....	21
2.2.2 Aanvechting als geloofsgestalte	23
2.2.3 Aanstichter bij de aanvechting.....	23
2.2.3 Motieven voor de aanvechting	24
2.2.4 Aanvechting en openbaring	25
2.2.5 Aanvechting en verzoeking.....	25
2.2.6 Aanvechting: van binnenuit vs. van buitenaf?	26
2.2.7 Aanvechting: Luther vs. Calvijn?	27
2.3 Conclusie	27
Hoofdstuk 3 – De aangevochten Kornelis Heiko	29
3.1 Inleiding.....	29
3.2 Een theologenleven.....	29
3.3 De aangevochten Kornelis.....	33
3.4 De aangevochten predikant	35
3.5 Conclusie	37
Hoofdstuk 4 – Aanvechting in <i>Antwoord uit het onweer</i>	38
4.1 Ontstaansgeschiedenis van <i>Antwoord uit het onweer</i>	38
4.2 Weergave van Antwoord uit het onweer.....	42
4.2.1 ‘Het vragen’	42
4.1.2 ‘Het boek Job’.....	44
4.2.3 Antwoord uit het onweer	49
4.3 Analyse van het thema aanvechting in <i>Antwoord uit het onweer</i>	54
4.3.1 Aanvechting tegenover de berusting	54
4.3.2 Aanvechting als wereldvraag.....	57
4.3.3 Aanvechting vanwege Gods verborgenheid	57

4.3.4 Aanvechting en het geloofsleven	60
4.3.5 Aanvechting rond Gods karakter.....	61
4.3.6 Spreken over aanvechting als de afgrond	63
4.3.7 De weg uit de aanvechting	64
4.4 Conclusie	66
Hoofdstuk 5 – Conclusies en aanbevelingen	68
5.1 Het bekende en onbekende karakter van aanvechting in <i>Antwoord uit het onweer</i>	68
5.2 Aanbevelingen voor vervolgonderzoek	70
5.2.1 Aanbevelingen bij Antwoord uit het onweer.....	70
5.2.2 Aanbevelingen bij aanvechting in het werk van Miskotte	71
5.2.3 Aanbevelingen vanuit het onderzoek naar de thematiek van aanvechting.....	72
5.3 Uitzichten	73
Hoofdstuk 6 – Samenvatting	77
Literatuurlijst.....	78

INLEIDING – AANVECHTING BELICHT

Am Anfang der Predigt ist nicht der Tekst. Am Anfang ist ein Hörerkreis mit seinem Widerspruch, mit seinen Problemen, Fragen, Nöten, Hoffnungen, mit seinem Vorherwissen van Christlichen und seinen Zweifeln, ein Hörerkreis in seiner Anfechtung. Und eben diese Anfechtung, vielleicht als solche, nämlich als Bestreitung der Möglichkeit des Glaubens, gar nicht wahrgenommen, ist die Herausforderung der Predigt der Kirche.¹

De aanleiding voor deze scriptie ligt in een college homiletiek, begin 2020. Daarin ging het over de plek van de hoorder in de preek. Ter overweging werden ons enkele citaten van de Duitse homileet Ernst Lange voorgehouden, waaronder het bekende “Ich rede mit dem Hörer über sein Leben”. Nader gedefinieerd – en dat maakt echt verschil – bleek dat leven in de verkondiging wel in een bepaald licht te staan: “Ich rede mit ihm über sein Leben im Licht der Christusverheißung, wie sie in der Heiligen Schrift bezeugt ist”.² En in dat leven wordt de hoorder getypeerd als ‘aangevochtene’, levend in de spanning tussen Woord en werkelijkheid. De aanvechting vormt het startpunt voor het horen van het Woord. Je leven, je nadenken in en over deze wereld botst op het beloftewoord. Het scheen mij een rake typering. Zijn typering kreeg geen bijval van prof. W.H. Velema.³ Niet alleen Lange’s grote plaats voor de hoorder leverde kritiek op van Velema c.s. Maar Lange’s typering van de homiletische situatie als aanvechting en daarmee de hoorder als aangevochtene zou ook een mal zijn – waarbij de hoorder juist niet serieus genoeg genomen wordt. Terwijl Lange werkelijk in goed gezelschap verkeerde. Met de woorden van de reformator Luther: “Nulla tentatio omnia tentatio”. Geen aanvechting is de hoogste aanvechting. Als de aanvechting ontbreekt, dan ben je blijkbaar niet de moeite waard om door de boze op de huid gezeten te worden. En dan heb je pas echt een probleem.

Spreken ‘binnenshuis’

Het thema aanvechting is volgens Lange en Luther dus geen marginaal, maar centraal thema in de kring van de kerk. Er staat wat op het spel, wanneer de taal voor deze thematiek ontbreekt. Daarnaast is het een relevant thema met het oog op kerk en samenleving. Mijn indruk is dat er relatief weinig over aanvechting gesproken en gepreekt wordt, terwijl het bijvoorbeeld in de Psalmen ruimschoots woorden krijgt en er alle redenen voor is. Dat geldt niet alleen de persoonlijke geloofsworsteling, maar ook het wereldgebeuren waarin God afwezig *lijkt*. Hieronder volgen enkele illustraties bij de veronderstelde relevantie van het thema aanvechting.

In de maandelijkse nieuwsbrief van de IZB, *Company of preachers*, deelt ds. Annemarie Six-Wienen in maart 2021 iets van haar levensloop in een ontroerend interview: een verongelukte vriend, een echtgenoot die sterft tijdens haar eerste zwangerschap. “Ik heb me speelbal gevoeld, een soort Jobsfiguur”. Aanvechting volop. Krijgt dit type aanvechting een plek in je preken, werd haar gevraagd. “Te weinig denk ik. Preken

---

¹ Lange, E., ‘Brief an einen Prediger’, in *Predigtstudien III/1* (Kreuz Verlag: Berlin, 1968), 7-17, aldaar 12, geciteerd in Laan, J.H. van der, *Ernst Lange en de prediking* (Kampen: Kok, 1989), 81.

² Van der Laan, *Ernst Lange*, 104.

³ Velema, W.H., ‘De plaats van de hoorder in de prediking’, in *Theologia Reformata* 37 (1994) 28-45, aldaar 34-35.

zijn te vaak afgeronde verhalen. Misschien speelt ook mee dat je gemeenteleden niet graag laat ronddolen in een ruimte waar je ze liever niet wilt hebben. En je wilt je eigen ervaring en beleving ook weer niet te veel inbrengen”. Ze constateerde dat het gemis aan aanvechting en een surplus aan gepolijste teksten de preek uiteindelijk verzwakt. “Vaak ben ik nog lang bezig om die preek bij te vijlen, om het mooier te maken; de woorden goed te laten klinken, het moet goed ‘bekken’. Terwijl de voordracht aan zeggingskracht wint, als ik bepaalde gemarkeerde zinnen letterlijk uitspreek – zodat ik ook de uitgezette lijn van de preek volg – en de rest ‘vrij’ vertel. Bij het polijsten van teksten gaat veel verloren, aan contact met de werkelijkheid, met de hoorders”. Daarnaast signaleren de interviewers dat in romans en poëzie die reserve voor aanvechting helemaal niet bestaat.

Mijn vermoeden is dat er binnen de kerk niet minder aanvechting is – maar wel vaker *onuitgesproken*. Waarin ervaar je die aanvechting dan? Bijvoorbeeld in de ‘vreemdheid’ van de Schriften in contrast met de werkelijkheidservaring. Het is Pasen geweest, maar waar zien we een nieuwe wereld? Lees de krant en je ontdekt een reservoir aan aanvechtingspotentieel. Of denk aan de aanvechting in gebrek aan geloof en in het gemis van Gods aanwezigheid.

Maar ook de aanvechting die ontstaat wanneer geloof in de kerk een gegevenheid lijkt, ‘linksom’ of ‘rechtsom’. De gegevenheid van een God die vanzelfsprekend voor en naast en om je heen is. Of de gegevenheid dat een eenmaal verkregen geloof een in zichzelf onwrikbaar karakter krijgt. ‘Als je een kind van God bent, dan...’. Het aanvechtbare is deze ‘als’-‘dan’ constructie. Want wat wanneer ik wel last heb van protest tegen God, wat als de titel ‘gelovige Avondmaalsganger’ te hoog gegrepen is, omdat je maar weinig gelovigheid bij jezelf ontdekt? Moet je dan de conclusie trekken dat je helaas niet werkelijk voor Gods aangezicht leeft?

Daarmee wordt geen oordeel uitgesproken over de prediking. Je merkt trouwens evengoed bij jezelf dat de neiging diep verankerd is om de aanvechting te ontwijken en de vragen op te vangen om niet aan het eind van ‘jouw’ geloven te komen. Dat is namelijk eng, aan het eind van je geloof komen! ‘Jouw’ geloven, want is geloven wel jouw werk? Laat staan dat wat gelooft wordt je bezit is.

Een vergelijkbare houding, waarbij aanvechting eerder de bedreigende uitzondering dan de geloofsregel is, trof mij ook tijdens de gemeentestage in september-november 2022. In verschillende gesprekken kwam het woord aanvechting ter sprake in negatieve zin. Het werd direct gekoppeld aan schuldig ongeloof of aan het geplaagd worden door de duivel. Nu hoeft je de aanvechting niet op te zoeken of ernaar te verlangen, maar deze houding staat wel ver bij het bovengenoemde citaat van Luther vandaan.

Spreken ‘buitenshuis’

Opvallend is het dat buiten de kerkmuren in kunst en literatuur de aanvechting nooit ver weg is, zoals in de genoemde IZB-nieuwsbrief werd benoemd.⁴ Een paar voorbeelden om dit te illustreren, en het vergt weinig moeite deze te vinden. Op 82-jarige leeftijd bezong de joodse artiest/ Leonard Cohen op het album *You*

---

⁴ Dat roept uiteraard de vraag op in hoeverre aanvechting binnen en buiten de kerk hetzelfde zijn. Zoals zal blijken ikt Miskotte aanvechting als een typisch geloofsbeleg. Juist wie gelooft, kent ongeloof en juist wie leeft met het Woord ervaart het gemis van God in deze wereld en in het persoonlijk leven.

want it darker (2016) zijn gevoel van een naderend levenseinde (“*bineni*, my Lord”): “(...) If You are the dealer, I’m out of the game/ If You are the healer, it means I’m broken and lame/If Thine is the glory, then mine must be the shame/ You want it darker (...)”. Cohen tekent JHWH als Tegenstander én als Degene die hij gehoorzaamt. Datzelfde jaar overleed de zanger.

En dichter bij huis: op het album *Mens* (2018) zingt de zangeres Wende zinnen van de door zelfmoord overleden dichter Joost Zwagerman in het lied ‘Voor alles’. “(...) Voor de meeste onbenulligheden, groot en groter/Voor de ontijd van mijn ouders/Toen vanaf kansels en kazuifels men met hel/En smalle poorten dreigde/Voor sommige geluiden/En het levende bij die geluiden/Voor mails en sms’en/Voor enveloppen op mijn tafel/Voor alles bang geweest voor alles altijd bang geweest (...)”. Zo bezingt Wende Zwagerman’s angst om te leven – en ik vermoed dat ze het herkent, het lijden aan het leven keert immers in meer teksten terug op het album van deze succesvolle (!) artiest.

Niet alleen de muziek, maar ook de literatuur spreekt mee over aanvechting. Te denken valt aan de ‘preken’ van de Vlaamse psychiaters De Wachter, Verhaeghe en Denys in boeken, optredens op TV en in kerken en theaters. Recent heeft de Nederlandse Van Fenema zich bij hen aangesloten met haar *Het verlaten individu* (2022). Het zijn stuk voor stuk donkere diagnoses van het leven in een cultuur zonder Godsgeloof. Donker – want een reële uitweg wordt niet geboden. Een jaar of drie laat ik nu in Havo-4 enkele bladzijdes van *De Wereld van De Wachter* lezen. Beeldend tekent hij de eenzaamheid, hyperindividualiteit, het verlies van zin en betekenis in je levensverhaal en het jagen naar beleving. “Je weet het niet meer. Wie ben je? Moegekickt en met niemand om je heen doemt je reflectie angstig op. En dan denk je: mijn God”.⁵ Daarmee eindigt de inleiding van het boek. Misschien overvraag je leerlingen met het lezen van deze stof. Maar de ervaring dat het tijdens het voorlezen geconcentreerd stil wordt en de (h)erkenning die ze achteraf verwoorden, geeft de moed het te laten lezen. En dat is mooi. Maar zou er dan binnen de kerk ook geen taal beschikbaar zijn voor deze ervaringen?

Spreeken en nadenken over aanvechting is zinvol. Het kan verhelderend en zuiverend werken voor ons denken over wat de aard van geloven bij de belofte is. Dat is niet alleen relevant binnen de kerkmuren, maar wellicht ook behulpzaam voor de inwijding van niet-gelovige medelanders. Hoewel het op het eerste gehoor geen term is waarmee de kerk kan adverteren, heeft (s)preken over aanvechting wel degelijk missionaire potentie. Het voorkomt bijvoorbeeld de indruk van in zichzelf onkwetsbare gelovigen en het biedt taal voor levens- en wereldervaringen die gelovigen en niet-gelovigen delen. Beiden kunnen meespreken over de donkerte van De Wachter c.s..

Tegelijkertijd kennen de Schriften een ‘tegoed’, boven de psychiaters. Waarom? Omdat daarin bijvoorbeeld zowel de radicalisering van het duister, het tegenwicht als de hoop van de Psalmen klinkt! De volslagen donkerte, juist omdat Hij er is. Zo schreeuwt de dichter Heman het uit in Palm 88: “HEER, God, mijn redder, ik roep tot U, ik schreeuw het uit, bij dag en nacht (...). U hebt mij onder in de kuil gelegd, in het duister van de diepte, uw toorn drukt zwaar op mij, uw golven slaan over mij heen”. De Godvergetenheid maakt het duister des te donkerder. In de Psalmen wordt het donker niet aanvaard. De duisternis kan het

---

⁵ Wachter, D. de, *De wereld van De Wachter* (Leuven: Lannoo, 2019), 17.

laatste toch niet zijn?! Soms klinkt dat pleidooi met een beroep op Gods eer: wie zal U loven in het graf? (Psalm 6). Bovendien spreken de Psalmen van de hoop op God – tijdens dit leven, en soms is er een glimp te zien van verwachting over de grens van de dood. “Al bezwijkt mijn hart en vergaat mijn lichaam, de rots van mijn bestaan, al wat ik heb, is God, nu en altijd” (73, 26).

Het is taal die herkent wat er in een mensenleven, in de mensenwereld omgaat – en die verder reikt. Zo kan het spreken over aanvechting ook een bijdrage leveren aan de geforceerde scheiding tussen spreken ‘binnenshuis’ (voor een zogenaamd gelovig gehoor) en spreken ‘buitenshuis’ (voor zogenaamde seculiere mensen). Zoals Miskotte schreef in de aangrijpende preek ‘Geloof bij de gratie Gods’: “Geloof en ongelooft, dat zijn wel volstreekte tegendelen, maar een gelovige en een ongelovige niet”.⁶

Scriptie

Van Lange naar Miskotte is de beweging naar de voorliggende scriptie. Biograaf Van der Laan constateerde op enkele plaatsen in zijn proefschrift over Lange (onbewuste) overeenkomsten met het werk van Miskotte.⁷ Dat bracht mij op het spoor van bovengenoemde indrukwekkende radiopreek over de zifting door de satan en het gebed van Christus (Lukas 22, 31-32). In deze preek wordt de intense spanning tussen geloof en ongelooft te midden van de aanvechting hoog gehouden. “(...) En Jezus heeft immers niet gebeden, dat de zifting mocht ophouden, maar dat ons gelóóft niet ophoude; niet dat onze vragen tot rust gebracht mochten worden, maar dat ons geloof rusteloos mocht voortgaan dwars door de aanvechting en niet zou ophouden”.⁸ De wijze waarop die spanning door Miskotte werd verwoord, is de reden dat ik het niet kan laten het thema aanvechting nader te onderzoeken bij deze gevoelige en barokke theoloog, heen-en-weer bewegend tussen Schrift en cultuur.

---

⁶ Miskotte, K.H., ‘Geloof bij de gratie Gods’, in Miskotte, K.H., *Preken*, Verzameld Werk 13 (Kampen: Kok, 2008), 698-734, aldaar 704. Vgl. het volgende citaat bij Van Ekris – en het kan niet anders of Miskotte is daarin niet ver weg: “Het hoort bij missionaire intelligentie om te beseffen dat de tegenstelling tussen *geloof en ongelooft* niet identiek is aan de tegenstelling tussen *gelovigen en ongelovigen*. Alsof de *gelovige* het *ongelooft* niet kent”, in Ekris, C.M.A. van, *Dialog, dans en duel. Preken voor tijdgenoten* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2022), 33.

⁷ Het gaat dan onder andere om het tegoed van het Oude Testament en om de prediker als interpreter en getuige.

⁸ Miskotte, ‘Geloof bij de gratie Gods’, 725.

HOOFDSTUK 1 – METHODOLOGIE EN ONDERZOEKSOPZET

1.1 INLEIDING

De term ‘aanvechting’ wordt in bestaande literatuur nu en dan in verband gebracht met het leven en werk van K.H. Miskotte (1894-1976). Het thema komt enkele keren ter sprake in de biografie *Miskotte. Theoloog in de branding* van De Liagre Böhl. Bijvoorbeeld als hij uit de dagboeken van Miskotte citeert rond aangrijpende gebeurtenissen – zoals het plotselinge overlijden van zijn vrouw en zijn dochter Alma in 1946. Maar ook in de studie naar zijn theologische publicaties en zijn preken wordt Miskotte in verband gebracht met het thema aanvechting. In zijn onderzoek naar (een selectie) preken van Miskotte constateert Van der Velde onder het kopje ‘Bevinding’ in een alinea dat Miskotte woorden geeft aan de aanvechting van de botsing tussen Gods Woord en de werkelijkheid waarin wij leven.⁹ En Ter Schegget schetste hoe de bevinding van Miskotte werd getekend door het leven voor het aangezicht van de verborgen God. En dat geloven zonder zien of ervaren leverde grote onrust op – en verlangen.¹⁰

Aanvechting blijkt derhalve op het eerste gezicht een thema te zijn in het leven en werk van Miskotte. Met het oog op een onderzoek naar de wijze waarop Miskotte deze thematiek heeft uitgewerkt volgen hieronder enkele methodologische opmerkingen (1.2), gevolgd door een exploratief vooronderzoek (1.3), uitmondend in een onderzoeksopzet (1.4).

1.2 METHODOLOGIE

Hoewel er in (deel)studies opmerkingen worden gemaakt over Miskotte’s denken en spreken in relatie tot de thematiek van aanvechting, is er geen sprake van systematisch onderzoek naar deze relatie. Dat is wat deze scriptie beoogt te doen. Overigens zij aangetekend dat de term ‘systematisch’ niet zo past bij het werk van Miskotte. Muis heeft het eens trefzeker gezegd, hij “was een theoloog in hart en nieren, maar een uitgewerkte en afgeronde theologie zal men vergeefs bij hem zoeken. Hij was te open voor tegenstrijdige ervaringen en nieuwe indrukken om zijn gedachten over God, mens en wereld in een systeem te kunnen vastleggen”.¹¹

Een systeem wordt dan ook niet gevraagd, maar de inzet is wel het spreken van Miskotte over aanvechting te verhelderen. Bij het onderzoek naar de wijze waarop Miskotte over aanvechting spreekt, wordt er in de eerste plaats gebruik gemaakt van werk(en) van Miskotte en daarnaast wat er in secundaire literatuur over zijn theologie(leven) geschreven is.

---

⁹ Velden, M.J.G. van der, *Miskotte als prediker: Een homiletisch onderzoek* (Den Haag: Boekencentrum, 1984), 201.

¹⁰ Ter Schegget, G.H., ‘Indachtig KHM’, in *Kornelis Heiko Miskotte (1984-1976): Brug tussen cultuur en theologie* (Kampen: Kok, 1995) 11-20, aldaar 12.

¹¹ Muis, J., ‘K.H. Miskotte – De Naam in het midden’, in Beumer, J. (red.), *Zo de ouden zongen...: Leraar en leerling zijn in de theologie-beoefening (tussen 1945-2000)* (Baarn: Ten Have, 1996), 113-129, aldaar 113. Miskotte wist dat ook wel, getuige zijn dagboeken: “Ik heb nog altijd niet één systeem, één geest, één genie, één leidende gedachte, waarbij ik mij zou kunnen ‘aansluiten’, waar ik van zou kunnen uitgaan’. Vervolgens overweegt hij met de nodige ironie of dit ligt aan zijn eigen originaliteit of dat hij gevangen zit in wisselende voorkeuren en daarmee zelf een teken is van de noodzaak van de eschatologische verwachting aangaande de Geest of dat ‘de gehele ‘Bildung (...) een fantoom is” (in Miskotte, K.H., *Dagboeken 1930-1934, Verzameld Werk 5A* (Kampen: Kok, 1990), 93-94).

Daarnaast zijn er nog een aantal methodologische stappen vereist. Een scriptie over aanvechting bij Miskotte vereist een nadere verkenning van het meerduidige fenomeen van aanvechting. Daarbij vraagt het onderzoek ook om een definitie. Die formuleer ik aan de hand van bestaand onderzoek naar het thema aanvechting, zoals onder andere verwoord in de *Theologische Realenzyklopädie* (1977-2004) (TRE).

Om tot een goede probleemstelling te komen zal hieronder eerst een verkennend vooronderzoek volgen naar het voorkomen van het thema aanvechting in het werk van Miskotte. Die heeft als doel te komen tot een focus binnen het oeuvre van deze theoloog. Met het oog op deze voorverkenning is een werkdefinitie van aanvechting nodig. Deze werkdefinitie van aanvechting luidt als volgt:

Aanvechting duidt op het fenomeen dat het geloof in God bestreden wordt – van binnenuit of buitenaf – waardoor in de waarneming van de gelovige hij door God verlaten is.

Aspecten die bij aanvechting horen zijn onder andere: vertwijfeling, angst voor het oordeel en ongelooft. De genoemde definitie is voorlopig. Het is denkbaar dat er via de verkenning van het bestaande onderzoek in hoofdstuk 2 een aanpassing en/of verbreding volgt.

Bij het vooronderzoek ligt de focus niet enkel op Miskotte's letterlijke spreken over aanvechting, maar ook op de zakelijke verwoording ervan. Bij het aanleggen van een woordveld bij enkele dagboekdelen blijkt aanvechting inhoudelijk vaak verbonden met begrippen als 'wanhoop', 'vertwijfeling' en 'vragen'. Deze peiling dient als uitkomst een of meerdere werken te hebben die het mogelijk maken om Miskotte's spreken over aanvechting te analyseren.

Tot slot wordt in de scriptie een meer evaluatieve methode gehanteerd, omdat Miskotte's spreken over aanvechting wordt afgezet tegenover bestaande definities van aanvechting.

1.3 EXPLORATIEF VOORONDERZOEK

Je zou een onderzoek naar Miskotte's spreken over aanvechting kunnen opdelen in zoiets als 'de Miskotte van de dagboeken', 'de Miskotte van de kansel' en 'Miskotte, de theoloog'. Dat is niet hetzelfde als beweren dat er 'drie Miskottes' zouden zijn. Uiteraard beïnvloeden het medium en podium wel mede de inhoud. Om deze peiling bij Miskotte enigszins te systematiseren is de driedeling wel bruikbaar. Van elk type zijn steekproefsgewijs of met behulp van een zaakregister observaties gedaan met betrekking tot het thema aanvechting. Voor een dergelijk exploratief onderzoek geldt dat het naar zijn aard niet volledig is.

1.3.1 AANVECHTING IN DE DAGBOEKEN

Er zijn duizenden bladzijden dagboekantekeningen van Miskotte uitgegeven in de serie *Verzamelde werken*. De gepubliceerde dagboeken bestrijken de jaren 1917-1940. Drie van de vier werken bevatten een zaakregister dat het mogelijk maakt om aan de hand van woordvelden na te gaan hoe het thema aanvechting voor komt. Eigen aan een dagboek is dat je iemand dicht op de huid zit. Dat gaat zeker bij Miskotte op: hij getuigt van een gevoelig, rijk gevoelsleven en het kost weinig moeite om karakterzwaktes (zoals pathetiek

en klagerigheid) te ontdekken. De dagboeken getuigen echter ook van grote denkkraft, bevoegenheid en betrokkenheid bij kerk en samenleving.

Wat opvalt is dat Miskotte er in de dagboeken geen geheim van maakt dat hij worstelde met het predikantschap. Hij is soms vertwijfeld en zijn predikantschap brengt hem in de aanvechting. Beter gezegd: zijn ongelooft doet hem twijfelen. “Maar als ik er zelf van spreken moet (als ‘k niet luisteren mag), dan is het van tevoren alsof het niet wáár is, alsof het nooit waar kan zijn, en ik word overstelpt van angst. De angst het geloof te verliezen, ja, verloren te hébben. Heel dit toneelspel van mijn ambt, spel dat toch echt is, n.l. getuigenis dat ik weet, dat niemand iets beters weet dan het geloof. Dit bestendige zich onttrekken getuigt van God ongeveer zoals het zigzagspoor van een vervolgd dier spreekt van een onzichtbare jager”, zo schrijft hij in maart 1931.¹² En een voorbeeld van zes jaar later, in Haarlem: “Nacht van aanvechting: ik zie mij afscheid nemen van deze tergende omgeving – en weet dat het niet wáár is; dat ik *blijven* moet, als straf, juist voor zoveel verzuim! (...) De dagen, de vergane, onafgedane dagen, de dagen, eigenwillig weggedaan en neergelegd tot een plaveisel naar een (nog) onmogelijker dag der dagen, naar gericht (en bevrijding?). Wij vergaan toch door Gods toorn”.¹³

Toch is aanvechting in de dagboeken niet louter een negatief geladen begrip. In een dagboeknotitie waarin Miskotte Luther citeert (die op zijn beurt Jezus Sirach aanhaalt) schrijft hij het volgende: “Mijn kind, indien je komt om God te dienen, bereid je ziel voor op de aanvechting”.¹⁴ Of in andere, beeldende bewoordingen: “Waar geen Godsbesef is, is de vertwijfeling uitgesloten en kan men tot in eeuwigheid havanna’s roken”.¹⁵ Aanvechting ontstaat juist in het leven met God. Geloof is bij Miskotte dan ook geen ‘hebbelijkheid’, maar staat altijd in de spanning van geloof – ongelooft en God die zich openbaart als de Verborgene.

Het geloof alleen weet wat ongelooft is (...). Er is geen wanhoop waar niet wordt verwacht. Alleen Gods nabijheid kan Zijn verborgenheid openbaren (...); in het geloof weten wij, wie wij zijn n.l. ongelovigen. En alleen zo, als ongelovigen, geloven wij; (...) Werkelijk leven zal de mens alleen in de spanning van deze uitersten. In het middengebied der gelovigheid is noch ja, noch neen, noch levende bevestiging noch levende ontkenning.¹⁶

Deze (enkele) citaten tonen dat het thema aanvechting niet alleen een plek kreeg in zijn publieke optreden op de kansel en in boekvorm, maar ook verbonden was met het innerlijk leven met Miskotte. Bij Miskotte’s biografie (hoofdstuk 3) wordt hier nader op ingegaan.

1.3.2 AANVECHTING VANAF DE KANSEL

In deel 3 en deel 13 van de Verzamelde Werken zijn preken en meditatie van Miskotte afgedrukt. In deel 3 geldt dat ook voor de gebeden voor en na de verkondiging. Opvallend vaak geeft Miskotte op die plek

---

¹² Miskotte, *Dagboeken 1930-1934*, 50.

¹³ Miskotte, K.H., *Dagboeken 1935-1937*, Verzameld Werk 5B (Kampen: Kok, 2001), 263.

¹⁴ Miskotte, *Dagboeken 1930-1934*, 364.

¹⁵ Miskotte, K.H., *Dagboeken 1917-1930*, Verzameld Werk 4 (Kampen: Kok, 1985), 334.

¹⁶ Miskotte, *Dagboeken 1917-1930*, 394.

letterlijk of zakelijk woorden aan de aanvechting. Bijvoorbeeld voorafgaande aan de preek ‘De krachten die (ons) blijven’: “Wij bidden U – wat we eigenlijk niet hoeven te vragen, want we weten dat het zo is – wij bidden U dat Gij onze nood wilt verstaan, onze twijfel en aanvechting wilt verstaan door uw Heilige Geest”.¹⁷

In diezelfde preek stelt hij in de verkondiging: “De Heilige Geest troost de werkelijk aangevochtenen, die zeggen: ach mensenkinderen, het is met mij niets, het zal nooit in mij zijn. Met zijn lieve, indringende stem troost Hij hen en zegt: het is niet *in* jou, het is *bij* jou en het blijft; het is in de wereld en het blijft in de wereld en het leven is goed”.¹⁸

Als het over preken rond aanvechting gaat kun je niet om de preek ‘Geloof bij de gratie Gods’ heen.¹⁹ Miskotte schrijft deze indringende preek (oorspronkelijk een radiopreek uit 1930) naar aanleiding van Lukas 22, 31-32. Je zou kunnen stellen dat Miskotte in het eerste deel van de preek de hoorders de ogen wil openen voor de aanvechting. Hij beschrijft het schrikbarende karakter van zijn tijd. Die bestaat uit de velen die zich hebben bevrijd van het geloof en die als “leegte als bevrijding en die bevrijding als leegte” wordt ervaren. Daarin zit hunkering naar licht, een gevoel van radeloosheid. Bovendien: waar blijkt iets van Gods heerschappij? Miskotte constateert dat wij (kerkgangers) over de aanvechting heen dreigen te leven door het gebrek aan geloof en de overvloed aan gevaren niet onder ogen te zien.

Net als Luther benadrukt Miskotte dat het geloof geen bezit is. Het is *in* ons, niet *van* ons.

Maar wat geloofd wordt, de inhoud of het voorwerp van het geloof: de vergeving, de genade, is dat ook een bezit te noemen? Neen immers (...) Als de aanvechting komt o! dan moet ge u niet terugtrekken op uw innerlijk bezit, maar veeleer *uitgaan* uit uzelf om niet te zien als het Voorwerp, de Persoon, de Nabijheid van Jezus.²⁰

En in die beproeving zijn we om Christus’ wil niet alleen. Jezus is het die zelf met de verborgen God te doen heeft. In deze preek waarschuwt Miskotte op verschillende plekken tegen het vertrouwen op *eigen* geloofsvertrouwen. Hij beschrijft dit in termen als de “schuld van zijn (*Petrus*) gelovigheid”. Later noemt Miskotte zelfvertrouwen in combinatie met Godsvertrouwen zelfs een “demonisch dogma”.²¹ De zifting in de aanvechting is ernstig, maar niet hopeloos. Omdat het Woord alle machten heeft verslagen, is het een “getrooste vertwijfeling”:

En dit is het zuivere van deze heerlijkheid, dat ze ons vóór alle zifting, vóór alle strijd en aanvechting waarlijk bereikt, opdat wij zouden weten, dat wij van God gekend zijn, dat wij in Zijn kennis zondaar zijn en in zijn kennis als geheiligden staan, eeuwig gedekt.²²

---

¹⁷ Miskotte, K.H., ‘De krachten die (ons) blijven’, in Miskotte, K.H., *Preken en meditaties*. Verzameld Werk 3 (Kampen: Kok, 1997), 152-262, aldaar 153.

¹⁸ Miskotte, ‘De krachten die (ons) blijven’, 160.

¹⁹ Miskotte, K.H., ‘Geloof bij de gratie Gods’, in Miskotte, K.H., *Preken*. Verzameld Werk 13 (Kampen: Kok, 2008), 698-734.

²⁰ Miskotte, ‘Gratie Gods’, 710.

²¹ Miskotte, ‘Gratie Gods’, 728.

²² Miskotte, ‘Gratie Gods’, 726.

Wat opvalt in het geheel van de preek is dat Miskotte de aanvechting heel dicht bij de hoorders brengt. Dat betreft aanvechting die raakt aan zowel het persoonlijk leven als het wereldgebeuren.

Opmerkelijk is ook dat Miskotte de aanvechting soms relateert. Beter gezegd: hij wijst erop hoe er tegenwicht is in – en na de aanvechting. In de preek ‘Stilte in de storm’ over Mattheüs 13, 44-46 is dat bijvoorbeeld het geval. In het gebed voorafgaande aan de preek heeft Miskotte al gebeden: “Wij bidden U, in alle aanvechting die vanuit de wereld en vanuit ons eigen hart ons geworden, dat Gij ons vanmorgen wilt zeggen waar het op staat”. In de preek staat de vreugde over de schat van het Evangelie centraal en daarom zijn de hoorders “gelukkige bezitters”. En hoewel de aanvechting niet bij de preek hoort, wil hij z’n hoorders niet zo maar naar huis laten gaan met de aanvechting in het hart.

Die aanvechting is altijd een rand, zoals voor Israël Egypte en Babylon een rand waren. Die aanvechting is een gordel van duisternis die we achteraf eerst onderkennen (...) Maar achteraf gezien zeggen we: ‘Wij waren lang in onze druk vergaan, ja, zo was het. Nou, het was wel een dubbeltje op z’n kant. Het was: Looft God den Heer met zingen en met spelen en roept saam met luider kelen: ons *was* zo bang!’²³

Ook in de preek ‘Dapper in de diaspora’ (n.a.v. 1 Petrus 5, 8-9) wordt de angel van de aanvechting eruit gehaald. Dat kan vanwege kruis en opstanding, de vertwijfeling en de onschendbare geborgenheid. Christus was “godmenselijk aangevochten” en Hij kwam erdoor heen. “En daarom moeten we – hoewel we natuurlijk elkaar ernstig moeten nemen in al deze dingen – onszelf in die bevinding, in die aanvechting, in die vertwijfeling niet te ernstig nemen. We moeten toch vasthouden dat onbegrijpelijk mysterie: dat alles geweten is, dat alles meegeleden is, dat alles mee-overwonnen is”.²⁴

Nog een voorbeeld van die vreugde te midden van de aanvechting komt uit de preek ‘Gods naam in de geschiedenis’ (n.a.v. Habakuk 3, 2): “Nu zegt Habakuk erbij: ‘en maak het bekend in het midden der jaren’. Dat gaat over ons. Het moet aan ons bekend worden, wij zijn de voorhoede der mensheid, maar daarom zijn we ook aangevochten en vertwijfelden op z’n tijd, omdat het niet uitkomt”. Maar: “En daarom zijn we ook moediger en meer vol humor dan wie ook, omdat we zien op het werk dat Hij gedaan heeft!”²⁵

Van der Velden concludeert in zijn analyse van een heel aantal van Miskotte’s preken dat daarin het thema aanvechting – als onderdeel van zijn bevindelijke inslag – terugkeert. “Dat is de aanvechting die voortdurend dreigt: wat gezegd wordt in het Evangelie, komt niet uit, het is naar de ervaring van de werkelijkheid niet waar”.²⁶

---

²³ Miskotte, K.H., ‘Stilte in de storm’, in Miskotte, K.H., *Preken en meditaties*. Verzameld Werk 3 (Kampen: Kok, 1997), 65-77, aldaar 75.

²⁴ Miskotte, K.H., ‘Dapper in de diaspora’, in Miskotte, K.H., *Preken en meditaties*. Verzameld Werk 3 (Kampen: Kok, 1997), 218-229, aldaar 227.

²⁵ Miskotte, K. H., ‘Gods naam in de geschiedenis’, in Miskotte, K.H., *Preken en meditaties*. Verzameld Werk 3 (Kampen: Kok, 1997), 120-130, aldaar 127.

²⁶ Van der Velden, *Miskotte*, 201.

1.3.3 AANVECHTING IN THEOLOGISCHE WERKEN

Het theologisch oeuvre van Miskotte is tamelijk veelomvattend, zeker voor een exploratief vooronderzoek. Daarom is wat hieronder volgt een gerichte steekproef: er is vooral gekeken naar publicaties waarin de thematiek van aanvechting verwacht wordt aan de orde te komen. Dat geldt essays met als titel ‘Geloof en aanvechting’ en een hoofdwerk als *Antwoord uit het onweer*.

Om met die laatste te beginnen: in dit werk geeft Miskotte een verhandeling van het bijbelboek Job. Miskotte typeert Job regelmatig als “de aangevochtene”. En zijn worsteling is geen singuliere stem. “En wij verstaan: de vraag van Job is een persoonlijke vraag, maar zij is tegelijk de stem van de wereld-nood, het wereldleed, het wereld-onrecht. En deze stem ruischt door den aether van alle kanten op ons aan”.²⁷ De ernst van de aanvechting is dat Gods gelaat verborgen is. Dat maakt de aanvechting niet tot een vorm van intellectuele twijfel, maar het raakt het gehele leven – en dus ook het leven met God. “Nu moet het worden uitgemaakt in deze vreselijke aanvechting of deze kennis Gods één groot zelfbedrog is geweest, of ook – ontzettend te denken! – een bedrog van Gods zijde”.²⁸

Miskotte waakt er daarom voor om op de een of andere manier de aanvechting te stileren. Zo schrijft hij in *Antwoord uit het onweer* bijvoorbeeld: “En wie zou zoo zeker tot den waarachtigen eenvoud des geloofs komen dan hij die in zijn aanvechting een houding heeft zoeken te bewaren, maar zich heeft blootgegeven met al zijn twijfel en opstandigheid? *Zie dit is geen methode, dit is geen denk-weg en geen levensweg, dien een mensch kan inslaan*”.²⁹ En berusting is al helemaal uit den boze: “Met al haar keurige woorden, berusting predikend, scheerde de vroomheid over de oppervlakte der zee, op welker bodem de lijden verzonken ligt, in vertwijfeling. De woorden van den aangevochtene, daarentegen zijn geen theologie of moraal, maar bloed van zijn bloed”.³⁰ Het boek *Antwoord uit het onweer* is één groot pleidooi voor het volhouden van het vragen, door de aanvechting heen, tegen de berusting in. Die berusting zag Miskotte onder andere in de antwoorden die de traditie gaf op de vragen van Job. Het zijn de antwoorden die Job al van zijn vrienden vernomen had – en die toen al niet afdoende bleken. Sterker nog: die antwoorden werden door de HEERE geoordeeld. Jobs vrienden hebben niet recht gesproken over God (Job 42, 7)!

Vier jaar voor het verschijnen van *Antwoord uit het onweer* was Miskotte gepromoveerd op *Het wezen der Joodse religie* (1932). Reeds in dat boek is de gedachte te vinden dat zwijgend berusten niets minder is dan heidense berusting in het (nood)lot. Juist vanuit de openbaring wie de HEERE is kunnen Job en Israël niet zwijgen in de aanvechting. ‘Israël heeft een geloof, waarin de gansche vloedgang van twijfel en vertwijfeling mede moet worden opgenomen, opdat het gebed brandende ernst zou worden: och, of Gij de hemelen scheurdet. (...) Heen en weer geschud door de grimmigheid van het lot, ziek van eigen onvervuldheid, kan Israël in het oog van den buitenstaander wel vaak dronken schijnen – maar waarlijk – het heeft zijn ziel uitgegoten

---

²⁷ Miskotte, K.H., *Antwoord uit het onweer* (heruitgegeven in Miskotte, K.H., *Antwoord uit het onweer. Het gewone leven. Verzameld Werk* 10 (Kampen: Kok, 1984)), 51.

²⁸ Miskotte, *Antwoord uit het onweer*, 162.

²⁹ Miskotte, *Antwoord uit het onweer*, 117 (cursivering wlwk).

³⁰ Miskotte, *Antwoord uit het onweer*, 112.

voor het Aangezicht des Heeren en het heeft tot nu toe gesproken uit de veelheid van zijn gedachten en van zijn verdriet'.³¹

Vergelijkbare noties zijn ook in de 'oorlogspublicatie' *Bijbels ABC* (1941) aan te treffen: 'Wij komen tot de slotsom, dat de gelovige het heel moeilijk heeft in deze wereld en haar raadselen (...). De andere slotsom waartoe wij komen, is echter deze: wat een *voorrecht* boven anderen, die redelijkerwijs niet vragen kunnen, voor wie een rebellie als Job eigenlijk een aanstellerij zou zijn, (omdat geen God aanspreekbaar en geen wereldloop aansprakelijk kan worden geacht) in *aanvechting* te komen vanwege de raadselen, die blijven'.³²

Naast de kansel en het boek koos Miskotte ook het theologische tijdschrift als podium. In 1957-1958 schrijft Miskotte enkele bijdrages onder de titel 'Geloof en aanvechting' in het door hemzelf geïnitieerde tijdschrift *In de Waagschaal*. Uitgangspunt is de tekst van Marcus 1, 12-13. In de verzoeking in de woestijn is Jezus mens als wij. In de eerste plaats omdat wij en Hij leven onder de doem van "de heerschappij der feiten". Daarin is de aanvechting te twijfelen aan de zin van het leven – waarvan ook de moderne kunst getuigt, en waarvoor Miskotte uiterst sensitief was. Daarnaast is Hij ons gelijk in de tegenstrijdige ervaringen in ons innerlijk leven. Dat is geen lot, maar de Geest breekt onze voorgrond – het zinsverband – en wist de achtergrond – de feiten – uit. *Omdat* Jezus vol is van de Geest, wordt Hij in de aanvechting gebracht. In de nabijheid van de Geest gaat het er allesbehalve gemoedelijk aan toe, benadrukt Miskotte. De aanvechting is om in de aanvechting krampachtig te bouwen op 'eigen vlees' terwijl de Geest die ervaringen wil gebruiken om de fundamentele wanorde in ons aan het licht te brengen.

Het voegwoord dat Jezus' doop en verzoeking bij elkaar houdt is zijn: 'Er staat geschreven'. En dat geldt ook voor de aanvechting van Job, Prediker en Jeremia. Overigens is het niet zo dat de Geest ons verzoekt, maar Hij brengt ons wel in het machtsgebied van de satan – aldus Miskotte.

Miskotte onderscheidt twijfel van aanvechting. Het eerste duidt op een tweespalt van gevoel en rede, maar in de aanvechting zijn we met het 'geheel der waarheid verbonden' en daarom ook geheel bestreden. Dan houd je geen grond meer over om te geloven en juist daarin wordt het geloof krachtig in God. Je moet dan wel de geloofssprong wagen. Miskotte verwijst hierbij naar het 'waarom?' van Christus aan het kruis.

Aan het slot van dit gedeelte wijst Miskotte op het 'er staat geschreven' als woord uit de aanvechting geboren. De Geest drijft ons zo in de woestijn opdat we ons niet aan de redengevende voegwoorden, aan het zinsverbond, maar aan de daden Gods vastklemmen. "Wij zijn geestelijke mensen, als we aan dat uitwendige (*het verbum externum*) hangen".³³ Dat is de analogie van ons leven met dat van Christus. In deze nadruk op het woord 'buiten je' als houvast in de aanvechting doet Miskotte Luthers aan.³⁴ Die laatste beweging die Miskotte maakt is bijzonder. Het is juist de werkelijkheid die de aanvechting creëert en wat is daarvoor de 'oplossing'? Geen verwijzing naar de mystiek, maar naar Gods sprekende daden *in deze werkelijkheid*.

---

³¹ Miskotte, K.H., *Het wezen der Joodse religie*. Verzameld Werk 6 (Kampen: Kok, 1982), 286. Miskotte vergeleek Israël met de huilende Hannah die door de priester Eli voor dronken werd aangezien (1 Samuël 1).

³² Miskotte, K.H., *Bijbels ABC* (Utrecht: Kok, 2016), 94.

³³ Miskotte, K.H., 'Geloof en aanvechting', in Miskotte, K.H., *Mystiek en bevinding*. Verzameld werk 14 (Utrecht: Kok, 2015), 169-200, aldaar 180.

³⁴ Vgl. Bayer, O., *Handbuch Systematischer Theologie*, Band I (Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 1994), 87.

In twee afleveringen van *In de Waagschaal* in 1966-1967 bespreekt Miskotte het 'lichtloze lied', Psalm 88, onder de titel 'In extremis'. Het is een Psalm zonder verwachting. De moderne mens herkent dat wel: wat de dichter van deze Psalm, Heman, schreef is 'menselijk-representatief', aldus Miskotte. De ernst van dit lied is dat God tegenwoordig is in de *negatieve* ervaringen en dat benaauwt de dichter. In de inleiding van de bundel *Kennis en bevinding* (1969) had Miskotte al opgemerkt dat het niet voor niets de Psalmen zijn die in zijn meditaties zo vaak een plek krijgen. "Zij duiden onuitsprekelijke aanvechtingen aan, die ontstaan uit de gegevens van de dag (...)". Het zijn de Psalmen die ware bevinding bevatten, ook daarin dat "deze aanvechtingen niet zozeer het persoonlijk heil dreigen te roven maar ook de zin van het leven voor onze geest kunnen verduisteren".³⁵ Aanvechting kan tot aan de uiterste grens van de vertwijfeling brengen.

Die vertwijfeling is in Psalm 88 te merken. Wat moet je nu met zo'n lied? Miskotte schrijft dat al het positieve (bevrijding, opstanding, heil) 'nooit ernstig kan worden genomen dan door een mens *in extremis*, dan door een wezenlijk weten, hoe de mens nu voor God ligt: ik verzink, ik ben geworden, 'wie ein Mann ohne Wesen' (Buber)'.³⁶ Een dergelijk lied is een illustratie van de diepte waar een (gelovig) mens in kan verblijven. En paradoxaal genoeg is die diepte voorwaarde voor de 'opluchting' van het geloof.

In de expressie van de ene mens in dit lied is heel de wereld present – zoals Miskotte eerder al schreef bij de Jobsvraag. Miskotte wijst de lezer erop dat ook dit lied onderdeel is van de tempelliturgie en dus niet alleen tot het persoonlijke of collectieve leven, maar ook tot het *geestelijk* leven behoort.³⁷ Hij schrijft dan:

Als ik bedenk, hoe ver deze overwegingen staan van de christen en speciaal de moderne christen, hoe afkerig hij is van dit pathos, van deze diepte, van deze waarachtigheid, dan krijg ik het pastoraal zo benaauwd, dat ik soms denk: is het kerkelijk bedrijf een samenzwering om dat alles te liquideren, om de aangevochtenen de mond te snoeren?³⁸

Miskotte prijst zich tegen de kerkelijke kalmte in gelukkig dat de Psalm laat weten dat een mens in de aanvechting vrijuit mag spreken.

1.3.4 EVALUATIE EXPLORATIEF VOORONDERZOEK

Uit bovenstaande verkenning blijkt dat Miskotte in verschillende typen werken en op veelsoortige podia is ingegaan op het thema aanvechting. Bovendien illustreert deze dat het thema niet beperkt blijft tot een afgebakend deel van zijn (werkzame) leven, maar het door de tijd heen woorden blijft krijgen. Daarvan getuigen de vroege sporen in de serie over Job in het '*Gemeenteblaadje Cortgene*', preken en publieke gebeden en de late sporen in *In de Waagschaal*.

---

³⁵ Miskotte, K.H., 'Rekenschap', in Miskotte, K.H., *Mystiek en bevinding*, Verzameld werk 14 (Utrecht: Kok, 2015), 431-436, aldaar 434.

³⁶ Miskotte, 'Geloof en aanvechting', 188.

³⁷ Miskotte, 'Geloof en aanvechting', 190.

³⁸ Miskotte, 'Geloof en aanvechting', 192.

1.4. ONDERZOEKSOPZET

De constatering uit de evaluatie leidt tot een keuze uit voorliggend omvangrijk bronmateriaal. Daarbinnen valt de keuze op *Antwoord uit het onweer*. In dit werk komt het thema aanvechting ruimschoots aan bod. Daarnaast is het een representatief werk van Miskotte. Terugkerende thema's in zijn denken (ook na 1936) zoals Gods verborgenheid, religie *versus* geloof, de verhouding van christendom, heidendom en nihilisme, keren terug in deze publicatie. Bovendien is het vragen in de aanvechting van Job lang met Miskotte meegegaan. Dat blijkt wel, omdat hij reeds in 1924 begon met een serie in het kerkblad van Cortgene. Zes jaar later gaf hij het in uitgebreide vorm uit in *De Verborgene* (1929)– en dat boek kreeg nog eens een uitbreiding onder de titel *Antwoord uit het onweer* (1936). Daarnaast is er inhoudelijke verwantschap met andere publicaties als het gaat over geloven in de aanvechting, zoals met de radiopreek 'Geloof bij de gratie Gods'. En in de late *In de Waagschaal*- artikelen echoën nog zinnen en gedachten uit *Antwoord uit het onweer*. Een andere overweging is dat er nog weinig gepubliceerd is over *Antwoord uit het onweer*. Aan deze publicatie wordt her en der wel gerefereerd in de literatuur, maar het vormt nooit het uitgangspunt van onderzoek – wellicht omdat het wat in de schaduw bleef van publicaties als *Als de goden zwijgen* (1956). Een uitzondering is een hoofdstuk in de dissertatie van Van der Sar, *Verborgene in eenvoud*, over de verhandeling van Miskotte over Job.³⁹ Kortom, er is nog onderzoeksruimte te verkennen.

Met deze selectie binnen het oeuvre van Miskotte, luidt de hoofdvraag voor deze scriptie:

Wat is aanvechting volgens K.H. Miskotte, belicht vanuit zijn *Antwoord uit het onweer* (1936)?

Op weg naar een antwoord op deze vraag wordt in hoofdstuk 2 de vraag beantwoord wat in de theologie doorgaans verstaan wordt onder 'aanvechting'. Zoals aangekondigd volgt na raadpleging van bestaande aspecten volgens het lemma 'Anfechtung' in de *TRE* (2.2) een bredere verkenning (2.3). In hoofdstuk 3 volgt dan een beknopte biografische schets bij het leven en werk van Miskotte. Welke aspecten van Miskotte's biografie zijn relevante achtergronden voor zijn spreken over aanvechting? is de vraag die daarbij centraal staat. Hoofdstuk 4 vormt het hart van de scriptie, waarin *Antwoord uit het onweer* het uitgangspunt voor de bespreking. In dit hoofdstuk wordt onderzocht wat aanvechting volgens Miskotte is, met name in *Antwoord uit het onweer* (1936). Daarom wordt – in voorlopigheid⁴⁰ – in dit hoofdstuk ook gezien hoe *Antwoord uit het onweer* zich verhoudt tot wat Miskotte in overige publicaties heeft verwoord. Het is wenselijk dat het thema aanvechting wordt onderzocht in het geheel van Miskotte's oeuvre. Dat gaat het bestek van deze scriptie echter te buiten. Met behulp van wat in hoofdstuk 2-4 te berde is gebracht, wordt in het concluderende hoofdstuk 5 de vraag beantwoord hoe aanvechting bij Miskotte te typeren is tegen de achtergrond van wat de theologie doorgaans verstaat onder 'aanvechting'. In dit evaluatieve hoofdstuk wordt Miskotte's spreken over aanvechting afgezet tegen de bestaande definities zoals verwoord in hoofdstuk 2. Daarnaast volgen er enkele suggesties voor vervolgonderzoek en worden er in het licht van

---

³⁹ Dat hoofdstuk was eerder al verschenen in artikelvorm in Knijff, H.W. de, en Neven, G.W. (eds.), *Horen en zien: Opstellen over de theologie van K.H. Miskotte* (Kampen: Kok, 1991), 151-165.

⁴⁰ Deze clausule houdt in dat voor deze scriptie niet geheel het werk van Miskotte onderwerp van onderzoek is geweest en daarom niet volledig kan zijn.

het inleidende hoofdstuk enkele opmerkingen gemaakt over relevantie van Miskotte's spreken over aanvechting voor de pastorale, missionaire en homiletische praktijk. In hoofdstuk 6 volgt ten slotte een samenvatting.

HOOFDSTUK 2 – AANVECHTING IN KAART GEBRACHT

Aanvechtingen zijn geen bedrijfsongevallen in het geloofsleven (...).⁴¹

2.1 INLEIDING

Wat zijn de vereisten voor een goede theoloog? Op deze vraag zijn natuurlijk vele antwoorden gegeven. De reformator Luther hield het profiel bij slechts drie kenmerken: *oratio*, *meditatio* en *tentatio*. Een goede theoloog herken je aan gebed, meditatie en...aanvechting. Nu is niet iedere kerkganger theoloog en niet iedere gelovige hoeft een theoloog te worden. Maar wanneer Luther spreekt over deze drievoudige regel voor iedere theoloog heeft hij het niet over de beroepstheoloog, maar over een ieder die het geloof in de Drie-enige God belijdt! Aanvechting is een wezenlijk bestandsdeel van de levende omgang met God. Dat is andere taal dan die in de Inleiding klonk, als in de theologie van het gemeentelven blijkt dat aanvechting wordt gezien als een uiterste situatie en een die eerder het geloof bedreigt dan een gebruikelijke geloofsgestalte beschrijft.

Maar wat is dan aanvechting en hoe verhoudt deze zich tot het geloven in God? Dit hoofdstuk beoogt de lenzen te slijpen om zodoende scherp te stellen wat in de literatuur onder aanvechting verstaan wordt om vervolgens de wijze waarop Miskotte de thematiek van aanvechting beschrijft te kunnen analyseren. Daarbij wordt onder andere gebruik gemaakt van wat de *Theologische Realenzyklopädie* in het lemma ‘Anfechtung’ te berde brengt over de stand van het onderzoek naar dit fenomeen. Daarnaast is in 2016 de studie *Anfechtung: Versuch der Entmarginalisierung eines Klassikers* (P. Bühler e.a) gepubliceerd. Die titel trekt de aandacht. Deze suggereert dat het thema aanvechting in de marge is geraakt en het hoog tijd is dat het weer naar het centrum van de theologiebeoefening verschuift. Deze literatuur helpt om de belangrijkste aspecten van aanvechting hieronder te systematiseren.⁴²

2.2.1 AANVECHTING IN DE SCHRIFTEN

Het woord aanvechting komt letterlijk niet in de Bijbel voor. Het Griekse *peirasmos* (‘verzoeking’) komt er misschien nog het dichtste bij. Bekende voorbeelden daarvan zijn de bede “leid ons niet in verzoeking”, uit het ‘Onze Vader’ (Mattheus 6, 13/Lukas 11, 4) en Jezus’ woorden in Gethsemané: “Waak en bid, opdat u niet in verzoeking komt” (Markus 14, 38). Maar de zaak zelf is overvloedig aanwezig in de Schriften. Schmid

---

⁴¹ Jager, O., *Verheldering* (Baarn: Ten Have, 2003), 117.

⁴² Het is opvallend dat veel literatuur rond aanvechting Duitstalig is. Een verklaring daarvoor is het belang van Luther in het centraliseren van de thematiek van aanvechting. Maar het is ook het Duits dat een zeer specifieke term voor de aanvechting kent: *Anfechtung*, als vertaling van de Latijnse *tentatio*. Een dergelijk begrip bestaat niet in het Engelstalige vakgebied. Het fenomeen van de aanvechting wordt dan beschreven als een “temptation” of een “spiritual trial”. Vgl. de *The Cambridge Dictionary of Christian Theology*: “Indeed, our relation to temptation falls into two types: temptation born of presumption (i.e., blind certainty of our rightness); and temptation born of despair (i.e., grave doubt about the goodness of ourselves, others, and/or God). As M. Luther affirmed, a faithful bearing of temptation to despair reads over the face of affliction by insisting upon the presence of God’s redeeming Word. Faithfully met temptation endures the doubt in genuine uncertainty – including uncertainty about how to promote non-presumptively one’s own convictions in a debate. But when a despairing form of temptation involves seemingly divine pressure to move in a direction that triggers moral queasiness (e.g., Peter feeling asked to eat unclean animals in Acts 10, or Abraham to sacrifice his son in Gen. 22), temptation draws us into the most perplexing questions of faith – into the hidden side of God, who might wear the mask of Satan for pedagogical or cryptic ends”, in *The Cambridge Dictionary of Christian Theology*, Ian A. McFarland (ed.) (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), s.v. “Temptation”. Het is veelzeggend dat als het om de terminologie gaat iemand als Williams, schrijvend over aanvechting bij Luther, het Duitse begrip *Anfechtung* in zijn tekst laat staan. Bijvoorbeeld in Williams, R., *The Wound of Knowledge: Christian Spirituality from the New Testament to St. John of the Cross* (London: Darton, Longman & Todd, 2014), 152.

omschreef het voorkomen van aanvechting in de Bijbel treffend als ‘Dissonanzphänomene’.⁴³ Dissonantie tussen wat je hoort uit het Woord en dat wat je ziet in de werkelijkheid. En dissonantie tussen dat wat je gelooft en dat wat je ervaart. Dissonantie tussen dat wat je doordeweeks ervaart en dat wat je op de zondag in de kerk van Godswege te horen krijgt. Dissonantie, omdat alleen zijn bestaan al in het leven van iedere dag tussen haken staat.

Dit laatste aspect is uiteraard een (laat)moderne factor, die in de wereld van de Bijbel niet aanwezig is. Maar het is in de Schriften veeleer *omdat* de Heilige van Israël er is dat mensen in de aanvechting terecht komen. Want Hij is er, maar waarom lijkt Hij afwezig? Zo wordt er geklaagd in het liedboek van Israël, de Psalmen. Het boek staat vol aanvechtingsverzuchtingen. Hierboven kwam Psalm 88 al even ter sprake. Maar ook vele andere liederen getuigen ervan. In Psalm 13 bijvoorbeeld: “Hoelang *nog*, HEERE? Zult U mij voor altijd vergeten? Hoelang zult U Uw aangezicht *nog* voor mij verbergen?” (2). Of neem Psalm 44: “Maar om U worden wij de hele dag gedood; wij worden beschouwd als slachtopers. Word wakker! Waarom zou U slapen, Heere? Ontwaak! Verstoot ons niet voor altijd. Waarom zou U Uw aangezicht verbergen, onze ellende en onze onderdrukking vergeten?” (23-25).

De liederen zingen ook van de aanvechting, omdat de dichter weet dat hij voor God niet staande kan blijven. Door zijn zonden haalt hij zich de toorn van God op de hals. Psalm 6 zingt: “HEERE, straf mij niet in Uw toorn, bestraf mij niet in Uw grimmigheid! Wees mij genadig, HEERE, want ik ben verzwakt, genees mij, HEERE, want mijn beenderen zijn verschrikt. Ja, mijn ziel is zeer door schrik overmand. En U, HEERE, hoelang *nog*?” (2-4). Of Psalm 38: “HEERE, straf mij niet in Uw grote toorn, bestraf mij niet in Uw grimmigheid. Want Uw pijlen zijn in mij gedrongen, Uw hand is op mij neergekomen” (2-3).

Het zijn niet alleen de Psalmen waarin de aanvechting wordt vertolkt. Het boek Job is er vol van. Dit boek laat zien dat *Dissonanz Erfahrungen* niet hoeven te worden gladgestreken. Sterker nog: dat kan niet! – terwijl de vrienden van Job dat wel willen. Dissonantie treedt ook op wanneer het verbondsvolk van God in ballingschap belandt. Ver weg van de stad van God leeft het verscheurde Israël met het trauma van de deportatie en een verwoeste tempel. Dan spreken profetenstemmen over toekomst en hoop (Jeremia 29, 11) terwijl er geen enkel aanknopingspunt te zien of te ervaren is. “Voorwaar, U bent een God Die Zich verborgen houdt, de God van Israël, de Heiland”, zingt Jesaja 45, 15.

En de Verborgene openbaart Zich dikwijls anders dan gedacht. In het Kind in de kribbe, Jezus van Nazareth. In de Koning aan het kruis, die het in zijn moedertaal uitroept: “Mijn God, mijn God, waarom hebt U Mij verlaten?” (Marcus 15, 34). En het Evangelie van verzoening door dit Kind brengt daarom ook zo z’n aanvechting met zich mee. Het is bijvoorbeeld ‘dwaasheid’ (1 Korinthe 1, 23). En het brengt met zich mee dat wij “wandelen door geloof, niet door aanschouwen” (2 Korinthe 5, 7).

En niet alleen het karakter van het Evangelie, ook het ‘karakter’ van gelovigen blijft net als in de geschriften van het OT een bron van aanvechting. Zo vecht de apostel Paulus met de ‘dubbelmensen’ die hij is, omdat de

---

⁴³ Schmid, K., ‘Religions – und Theologiegeschichte der ‘Anfechtung’ im Alten Testament’, in Bühler, P. (ed.), *Anfechtung: Versuch der Entmarginalisierung eines Klassikers*, Hermeneutische Untersuchungen zur Theologie 71 (Tübingen: Mohr Siebeck, 2016), 4-15, aldaar 5.

zonde nog zo'n macht is in zijn leven. Dissonantie tussen wie hij 'in Christus' is en wat er van te zien is. "Ik ellendig mens, wie zal mij verlossen uit het lichaam van deze dood?" (Romeinen 7, 24).

In hoofdstuk 1 bleek al dat Miskotte van aanvechting sprak in verband met zijn roeping. Ook dat aspect van aanvechting komt in de Schriften voor. Te denken valt aan de sputterende, want stotterende Mozes die van JHWH de opdracht krijgt naar de farao te gaan om het volk Israël uit de slavernij te leiden (Exodus 4). Een ander sprekend voorbeeld is de profeet Elia. Hij heeft het op de berg Karmel in de naam van JHWH opgenomen tegen koning Achab en een horde Baäl-profeten. En nadat JHWH had laten zien de Ene te zijn, heeft Elia eigenhandig de profeten van Baäl gedood en is hij met de koning meegereisd naar Jizreël. Maar na deze 'topprestatie' is Elia uitgeput. Hij bidt om te sterven. "Hij zei: Het is genoeg. Neem nu mijn leven, HEERE, want ik ben niet beter dan mijn vaderen" (1 Koningen 19, 4).

Overigens wijst Stoellger op een omgekeerd fenomeen in de Schriften: dat het niet alleen mensen zijn, maar *nota bene* God is die in de Schriften wordt aangevochten. Hij verwijst onder andere naar de voortdurende bondsbreuk van Israël. JHWH blijkt aanvechtbaar – en is daarin passief. *In extremis* is dit van toepassing op het lijden van Jezus in Gethsemané en op Golgotha.⁴⁴

2.2.2 AANVECHTING ALS GELOOFSGESTALTE

Uiteraard is deze verkenning in de Schriften niet volledig. Maar het maakt wel duidelijk dat aanvechting verbonden is met de omgang met de levende God. Daarom kan aanvechting als geloofsgestalte getypeerd worden. Dat deed Luther met de drieslag *oratio, meditatio* en *tentatio*.⁴⁵ En de aanvechting houdt deze 'Kreislau' van het geloofsleven in beweging.⁴⁶ Op verschillende manieren is de aanvechting verbonden met het geloofsleven. De aanvechting is verbonden met de rechtvaardiging. Daarin komt de zondaar tegenover de rechtvaardige God te staan. Dat is de ervaring van totale verlorenheid, je hebt tegenover Hem geen been om op te staan. Maar juist zo leert de aanvechting zondaren alleen het Woord, de belofte, en dat is uiteindelijk Christus, aan te grijpen.⁴⁷ De aanvechting vormt zo de weg naar Gods hart. En die aanvechting waarin je als zondaar voor God verschijnt is geen eenmalige gebeurtenis, maar een levenslang terugkerende rechtvaardiging.

2.2.3 AANSTICHTER BIJ DE AANVECHTING

Maar bij wie komt de aanvechting dan vandaan? De vraag naar de veroorzaker van aanvechting is moeilijk te beantwoorden. Dat blijkt al in de Schriften. Wanneer Jezus in de woestijn verzocht wordt door de duivel is het onmiskenbaar wie de aanstichter is. Maar waar komt bijvoorbeeld de aanvechting bij Job vandaan? In de proloog van het boek blijkt de satan van God de ruimte te krijgen zijn dienaar Job te beproeven op zijn motieven.

---

⁴⁴ Stoellger, P., 'Glaube als Anfechtung?', in Bühler, P. (ed.), *Anfechtung: Versuch der Entmarginalisierung eines Klassikers*, Hermeneutische Untersuchungen zur Theologie 71 (Tübingen: Mohr Siebeck, 2016), 63-100, aldaar 73.

⁴⁵ Bayer, *Systematischer Theologie*, 70-71.

⁴⁶ Welz, C., 'Dem Unsichtbaren eine Stimme geben: Gebet, Glaubensanfechtung und (Un)Gehorsam', in Bühler, P. (ed.), *Anfechtung: Versuch der Entmarginalisierung eines Klassikers*, Hermeneutische Untersuchungen zur Theologie 71 (Tübingen: Mohr Siebeck, 2016), 253-282, aldaar 281.

⁴⁷ Bakker, *Coram Deo*, 220.

De vraag van wie de beproeving komt, blijft daarmee onbeantwoord. Het is misschien ook veelzeggend dat Job het niet te horen krijgt wat zich in de hemelsferen heeft afgespeeld. De Bijbellezer krijgt er iets van mee, maar de betrokkenen zelf niet. In de traditie heeft Luther benadrukt dat de aanvechting niet alleen ontstaat door de zonde, door ons geweten of de duivel die ons aanklaagt, maar ook door God.⁴⁸ En daarmee is voldoende gezegd, verder reikt ons gezichtsvermogen niet. Pogingen om onderscheid te maken tussen nood en pijn (bij God vandaan) en zinnelijke en uiterlijke aanvechtingen (bij de duivel) vandaan zijn daarom niet behulpzaam.

2.2.3 MOTIEVEN VOOR DE AANVECHTING

Als God dan betrokken is bij de aanvechting, wat wil Hij er dan mee? Hij wil ons eens en steeds rechtvaardigen, zoals hierboven gesteld. Daar zit dus iets in van de levenslange geloofsweg. Hij wil ons tot geloof wekken en ons leren ons vertrouwen alleen op zijn Woord te stellen. Alleen zijn woorden zijn in staat de kloof te overbruggen van de zondaar tegenover de toornende God, van de werkelijkheid zonder God en Gods gelaat. En dan leert de aanvechting dat zijn Woord te vertrouwen is. Zo is het met de woorden van Luther “der Prüfestein, die lehret dich nicht allein wissen und verstehen, sondern auch erfahren, wie recht, wie wahrhaftig, wie süsse, wie lieblich, wie mächtig, wie tröstlich Gottes Wort sei, Weisheit über alle Weisheit” (WA 50, 660, 1-16).⁴⁹ Vasthouden aan het Woord van God is dan ook de enige weg om uit de aanvechting te geraken. En daarin zijn mensen principieel *passief*, want als het Woord opengaat is het God die handelt aan mensen. Dat is zodoende een andere uitweg dan het script van deugdenbeoefening en meditatie in de kerk van de Middeleeuwen.⁵⁰

Daarnaast is de aanvechting als geloofsgestalte ook verbonden met het aspect van de navolging van Christus. In de Vroege Kerk werd in de uitleg van Christus' verzoeking in de woestijn (met name vanuit Mattheüs 4, 1-11) benadrukt hoe Hij hier tegenover de eerste Adam in het paradijs als tweede Adam standhield tegenover de boze. Bovendien werd aangetekend hoe Hij een voorbeeld heeft nagelaten aan zijn volgelingen.⁵¹ Luther concentreerde het aspect van navolging in de aanvechting sterker op het lijden van Christus in de Godverlatenheid aan het kruis. Daar strijdt God met God, kan Luther zeggen. Dat is de ultieme aanvechting geweest. Een waar Job bij in de buurt gekomen is, zo stelt Luther.⁵² Christus is dé aangevochtene en zo werkt God aan ons in de aanvechting. “In Christ we see holiness fully present in the most extreme *Anfechtung*: the fact of Christ's perfect oneness with the Father is not touched by his *experienced* agony”.⁵³ In de dissonantie tussen ervaring en geloof voedt God bij uitstek zijn 'liefste' kinderen op. Die kloof resulteert erin dat de aanvechting als zwaar wordt ervaren, omdat hier Gods gelaat, zijn liefde verborgen is. Daarom

---

⁴⁸ Vgl. Stoellger, 'Glaube', 89-91.

⁴⁹ Geciteerd in Bayer, *Systematischer Theologie*, 96.

⁵⁰ Schwarz, R., 'II. Mittelalter', in *Theologische Realenzyklopädie* Bd.II (Berlin: De Gruyter, 1978), 691-695.

⁵¹ Köppen, K.P., 'I. 'Anfechtung Christi' in der Alten Kirche', in *Theologische Realenzyklopädie* Bd.II (Berlin: De Gruyter, 1978), 687-691.

⁵² Beintker, H., 'III. Reformations – und Neuzeit', in *Theologische Realenzyklopädie* Bd.II (Berlin: De Gruyter, 1978), 695-704, aldaar 699-700.

⁵³ Williams, R., *The Wound of Knowledge. Christian Spirituality from the New Testament to St. John of the Cross* (London: Darton, Longman & Todd, 2014) 152.

heeft de aanvechting ook altijd te maken met heel het werkelijk leven voor God aangezicht.⁵⁴ Deze ervaring is niet te systematiseren als was het een theoretische aangelegenheid.

2.2.4 AANVECHTING EN OPENBARING

Dit brengt tot een volgend aspect van de aanvechting. Aanvechting is namelijk verbonden met Gods wijze van openbaring. Beter gezegd: met Gods verborgenheid. God werkt vaak op een manier die niet past bij onze systemen, uitgangspunten en idealen. Die notie is in de Schriften wijdverbreid. En als geen ander heeft Luther daar woorden aan gegeven. God openbaart zich onder de schijn van het tegendeel. Het toppunt daarvan is te zien in het kruis. Daar waar God afwezig lijkt, is Hij. En daar waar Gods macht lijkt te ontbreken, toont Hij zijn macht. En dat God zich zo openbaart, is volgens Luther niet toevallig. Dat doet Hij om menselijke hoogmoed te breken. Anders redeneren wij denkend naar Wie God is en hoe Hij is – wat Luther een ‘theologie van de glorie’ noemde. En er bestaat geen onmiddellijke toegang tot God, we zijn op Gods openbaring aangewezen.

Luther sprak ook over Gods ‘eigenlijke’ en Gods ‘vreemde’ werk, Gods *opus proprium* en zijn *opus alienum*. Dat zijn geen twee gelijkwaardige werkelijkheden. Ja, God toorn. En de verschrikking daarvan wordt gemerkt in de aanvechting. Maar zijn toorn is een ‘voorlaatste werkelijkheid’. Luther kan zelfs spreken over Gods masker in toorn, dood en aanvechting. En daarom moet je als gelovige tegen God tot God gaan, zoals Jakob bij Pniël (Genesis 32). Dan blijkt er finaliteit in Gods handelen en deugden te zijn.⁵⁵ Met zijn linkerhand verbrijzelt Hij, om met zijn rechterhand te redden. Hij doodt, om te doen leven. Die finaliteit in Gods deugden blijkt aan het kruis. In Christus toont Hij zijn ware gezicht, in vrede en vergeving.

2.2.5 AANVECHTING EN VERZOEKING

Het is dus duidelijk dat de aanvechting als zeer ernstig wordt ervaren door wie gelooft. Het zijn niet zomaar wat vrijblijvende intellectuele vragen bij wie God is en wat geloven inhoudt. Nee, heel het leven is ermee gemoeid. Wanneer Gods gelaat er niet is of slechts toornend aanwezig is, verdwijnt de bodem onder het bestaan.

Aanvechting kan daarom getypeerd worden als een ervaring met een totaliserend karakter.⁵⁶ En dat is wat aanvechting het meest onderscheidt ten opzichte van het aanverwante begrip ‘verzoeking’. Andere kenmerken van verzoeking ten opzichte van aanvechting zijn onder andere dat verzoeking van iets of iemand uitgaat, het te maken heeft met iets *weerstaan* in plaats van *doorstaan* en de verzoeking vaak als eindig verschijnt tegenover de ogenschijnlijk oneindige aanvechting.⁵⁷

Maar het werken met al te strikte categorieën is niet vruchtbaar: de verzoeking kan bijvoorbeeld zomaar tot aanvechting leiden, terwijl de aanvechting tot een verzoeking kan worden. En aanvechting gaat gepaard met

---

⁵⁴ Vgl. de titel *Coram Deo* van het gelijknamige ‘Lutherboek’ van Bakker.

⁵⁵ Bakker, *Coram Deo*, 95.

⁵⁶ In Miskotte’s eigen woorden: “(...) in de aanvechting zijn we tegelijk met het geheel van de waarheid verbonden en in deze gebondenheid *geheel* bestreden. Ons geloof wordt ons als *ons* geloof afgenomen (...), we vinden geen grond meer”, in ‘Geloof en aanvechting’, 178.

⁵⁷ Stoellger, ‘Glaube’, 74-78.

angst, maar niet iedere uiting van angst komt voort uit aanvechting.⁵⁸ Het voorkomende onderscheid tussen verzoeking aan de ene kant ('van de duivel') en beproeving aan de andere kant ('door God') is evenmin behulpzaam. Een poging tot een dergelijke categorisering kan wellicht aanleiding geven tot theologische subtiliteiten en kunststukjes, maar is voor het geleefde geloof uiteindelijk van weinig belang.

2.2.6 AANVECHTING: VAN BINNENUIT VS. VAN BUITENAF?

Een volgende vraag is of aanvechting nu vooral van binnenuit (ziel, geweten) komt of van buitenaf (gebeurtenissen, lijden). Is het bijvoorbeeld vooral mijn geweten dat mij vertelt dat ik als zondaar voor God niet kan bestaan of zijn het de gebeurtenissen in deze wereld die heel mijn leven voor Gods aangezicht doen wankelen? Beide aspecten hebben hun plek in de aanvechting. Daarvan getuigen de Psalmen al die spreken over de aanvechting omdat je als zondaar verschrikt (32, 3-4), maar ook over de aanvechting omdat de HEERE afwezig leek. "Dacht ik aan God, dan kermde ik" (77,4). Van die ervaring waarin de werkelijkheid of de omstandigheden geloven tot een absurditeit maken, spreekt een preek van Luther over Noach in 1524:

Daarom: leer nu eens goed wat de ware aard is van het geloof, dat volgt niets anders dan alleen het Woord. Dat gaat tegen alles in wat wij in de zin hebben, dwars tegen alle rede en verstand van mensen in, ook tegen die van Noach zelf en alles wat hij ziet, voelt en hoort. Zo zal hij wel gedacht hebben: hoe kan God nu zo wonderlijk te werk gaan? Reken maar dat Noach dat zo gevoeld heeft en er zwaar door werd aangevochten. Want dat is ook de grote aanvechting in de wereld – alleen de zware innerlijke aanvechtingen zijn erger – dat men denkt: de hele wereld denkt er anders over; heb jij dan alleen gelijk, ben jij de slimste? Stel dat je ongelijk hebt.⁵⁹

Op een bepaalde manier komt in de moderniteit de aanvechting van buitenaf nadrukkelijker op de voorgrond. De reden daarvoor ligt in het kantelende wereldbeeld. De orde in deze wereld getuigt niet langer een-op-een van Gods orde, zo wordt in het nominalisme van de late Middeleeuwen naar voren gebracht.⁶⁰ En die gedachte gaat in de eeuwen daarna (onder andere wetenschappelijke revolutie) niet meer weg. Die achtergrond is bij Luther al terug te zien. De rol van de taal, van openbaring wordt dan veel belangrijker om de kloof tussen God en wereld te overbruggen.⁶¹ Maar dat betekent dus ook dat de wereld een veel groter aanvechtingspotentieel krijgt. Onze dagelijkse leefwereld getuigt niet als vanzelfsprekend van God, zoals dat in het wereldbeeld van de Middeleeuwen nog veel sterker het geval was. En ook het geleefde leven van alledag in de laatmoderne cultuur spreekt niet van God en dat gaat niet langs gelovigen heen. De werkelijkheid van de feiten stuit het geloof, aldus Ernst Lange.⁶²

---

⁵⁸ De informatie voor deze paragraaf ontleen ik aan: Beintker, H., 'IV. Dogmatisch', in *Theologische Realenzyklopädie* Bd.II (Berlin: De Gruyter, 1978), 704-708, aldaar 705. Daarnaast: Schulz, H., 'Umarmungen Gottes', in Bühler, P. (ed.), *Anfechtung: Versuch der Entmarginalisierung eines Klassikers*, Hermeneutische Untersuchungen zur Theologie 71 (Tübingen: Mohr Siebeck, 2016), 227-251, aldaar 238-240.

⁵⁹ Luther, M., *Luther verzameld II*, eds. H.J. Selderhuis (Utrecht: Kok, 2016), 1277.

⁶⁰ Westerink, *Verlangen & Vertwijfeling*, 46-48.

⁶¹ Westerink, *Verlangen & Vertwijfeling*, 58, 60 en 89.

⁶² Van der Laan, *Ernst Lange*, 83. Vgl. ook Beintker, 'IV. Dogmatisch', 707.

2.2.7 AANVECHTING: LUTHER VS. CALVIJN?

Tot nu toe is een heel aantal keer gebruik gemaakt van de theologie van Luther. Maar hoe verhoudt die stem zich tot de gereformeerde traditie in het spreken over aanvechting?⁶³ Afgaande op de verwijzingen in de dagboeken oriënteerde Miskotte zich zowel op Luther als Calvijn. Daarnaast was Miskotte sterk gericht op Kohlbrugge, die zich in het spreken in paradoxen - ook rond de aanvechting – in de lijn van Luther bewoog. Het beeld dat onderzoek naar aanvechting bij Luther en Calvijn oplevert, schetst twee gezichten. Enerzijds lijkt het erop dat bij Calvijn de aanvechting eerder in de sfeer van een geloofstest terecht komt in plaats van een gebruikelijke geloofsgestalte.⁶⁴ In zijn *Institutie* (Boek 3, hoofdstuk 2) bespreekt hij het in het kader van het wezen van het geloof en de geloofs zekerheid. In de aanvechting blijkt je geloof echt dan wel onecht te zijn. Waar geloof richt zich namelijk weer op (als een palmboom, in het beeld van Calvijn). En de weg waarin het geloof zich opricht is dat van het gebed.

De wijze waarop Calvijn over aanvechting schrijft, toont ook dat deze bij hem een minder totaliserend karakter heeft als bij Luther. Het is minder intens, op twee manieren. In de eerste plaats blijft de afgrond van de aanvechting op afstand, omdat Christus daar als enige is geweest.⁶⁵ De aanvechting in navolging van Christus wordt bij Calvijn niet aangetroffen, bij Luther wel.⁶⁶ Ook op een andere manier is de aanvechting bij Calvijn milder. De gelovige behoudt het vertrouwen in God en in zijn Woord, terwijl Luther kan zeggen dat je in de aanvechting niet eens meer weet of je nu met God of met de duivel van doen hebt.⁶⁷ Zo waakt Calvijn over de orde in het werk van God, tegenover de chaos van de ‘afgrond’.⁶⁸

Dat is het ene gezicht. Het andere is dat Calvijn wel degelijk weet heeft van de aanvechting: op zijn manier, met een andere taal en toon dan Luther.⁶⁹ Dat weet hij niet alleen vanuit de Psalmen, maar ook vanuit zijn eigen levenservaring. Daar spreken zowel zijn commentaren als zijn brieven van. En ook Calvijn weet van de botsing tussen de werkelijkheid en de wereld van Gods beloften en de aanvechting die dat met zich meebrengt.

2.3 CONCLUSIE

De neiging om aanvechting als een bedreiging te zien, is begrijpelijk. Het confronteert met de schijnbare afwezigheid of tegenspraak van God – en die ervaring is niet uitnodigend. De ervaring God tegen je te hebben, daar is weinig wenselijks aan. En leven in een werkelijkheid die op vele manieren tegen God getuigt, is dat evenmin. Niettemin is de aanvechting een wezenlijk kenmerk van geloven in deze bedeling, zoals ook de Schriften getuigen. Die spreken daarom juist met regelmaat van de ‘hoop’.

---

⁶³ Deze vraag vereist door de omvang een complete studie. Dat is hier uiteraard niet de bedoeling.

⁶⁴ Westerink, *Verlangen & Vertwijfeling*, 96-109. Zo ook Beintker, ‘III. Reformations – und Neuzeit’ 699.

⁶⁵ Vgl. de frase uit het klassieke avondmaalsformulier: “(...) en heeft zich vernederd tot in de allerdiepste versmaadheid en angst der hel, met lichaam en aan het hout des kruises, toen riep met luider stem: ‘Mijn God, Mijn God, waarom hebt Gij Mij verlaten?’ opdat wij tot God zouden genomen, en nimmermeer van Hem verlaten worden”.

⁶⁶ Westerink, *Verlangen & Vertwijfeling*, 99.

⁶⁷ Calvijn, J., *Institutie: Of onderwijzing in de christelijke godsdienst* (Houten: Den Hertog, 2009), Boek 3, Hoofdstuk 2.12, 548.

⁶⁸ Calvijn, *Institutie*, 550.

⁶⁹ Vgl. Reuver, A. de, *Aangevochten geloof bij Luther, Calvijn en Kohlbrugge* (Heerenveen: Groen, 2011), 55-79.

Wanneer in de komende hoofdstukken onderzocht wordt hoe aanvechting verbonden is met Miskottes leven en hoe aanvechting vertolkt wordt in *Antwoord uit het onweer* zijn deze typering en aspecten van aanvechting van belang:

- Aanvechting is een dissonantie-ervaring, waarin Woord en werkelijkheid elkaar tegenspreken. Daarmee is aanvechting ook verbonden met Gods verborgenheid;
- De aanvechting als geloofsgestalte geldt zowel de rechtvaardiging als de heiliging, dan wel de navolging. Kortom: de aanvechting gaat levenslang mee en is niet beperkt tot een bepaald stadium van het geloofsleven;
- De *scopus* van aanvechting beslaat alle terreinen van het leven;
  - De aanvechting komt zowel van binnenuit als van buitenaf;
  - De aanvechting raakt het staan als zondaar voor God, maar ook het leven in een wereld en een cultuur waarin geen plaats lijkt voor Hem;
  - De aanvechting raakt zowel het verstand als de affecten;
- Aanvechting en verzoeking zijn met elkaar verwant, maar ten opzichte van de verzoeking onderscheidt aanvechting zich door het allesbeheersende karakter ervan;
- De enige weg uit de aanvechting is Gods komen met zijn Woord en dat is dan ook de vrucht van de aanvechting: hernieuwd vertrouwen in God en zijn spreken;

HOOFDSTUK 3 – DE AANGEVOCHTEN KORNELIS HEIKO

De sensibiliteit (...) is de grondslag van héél mijn wezen; daarin is heel mijn vermogen belegd. Ik ben niets anders dan dit immense en intense ondergáán van de dingen.⁷⁰

3.1 INLEIDING

Ook al gaat dit onderzoek niet in de eerste plaats om de persoon van Miskotte, toch is een biografische schets onmisbaar. Zoals gezegd is soms gesuggereerd dat er verschillende ‘Miskottes’ bestaan (bijvoorbeeld de mens, de predikant, de theoloog). Zo’n strikte scheiding van leven en denken en spreken is zeker in het geval van Miskotte moeilijk voorstelbaar.⁷¹ Daarom is een beknopte beschrijving van zijn levensloop van toegevoegde waarde (3.2). Om in wat volgt niet te verzanden in een biografische schets wil ik het leven van Miskotte vervolgens beschrijven in relatie tot de thematiek van aanvechting. Dat gebeurt door de brandpunten ‘De aangevochten Kornelis’ (3.3) en ‘De aangevochten predikant’ (3.4). In hoofdstuk 1 was in het vooronderzoek via de dagboeken al iets van die persoonlijke aanvechting te vernemen. Voor dit onderzoek geldt dat de beschrijvingen tot halverwege de jaren dertig – *Antwoord uit het omweer* verscheen in 1936 – van het meeste belang zijn. Niettemin mag een levensschets niet ontbreken. Het uitgangspunt daarbij is de vraag welke aspecten van het leven van Miskotte relevante achtergronden zijn voor zijn spreken over aanvechting.

3.2 EEN THEOLOGENLEVEN

Kornelis Heiko Miskotte werd in 1894 geboren in Utrecht, als oudste in een gezin van bescheiden komaf. Desondanks bezocht Kornelis (later aangesproken met Heiko) het gymnasium, waar hij zijn intelligentie verbloemde met onopvallend gedrag. Op school en tijdens zijn studie theologie in Utrecht openbaarde hij zich als een veellezer van theologie, filosofie en poëzie – een goede reden voor hem om wat langer over de studie te doen. Ook binnen die categorieën las Miskotte breed: van Augustinus tot Kohlbrugge, van Buber, Dostojevski tot Nietzsche en van Gezelle tot Henriëtte Roland Holst. Die eigenschap van veellezer heeft hij een leven lang behouden.

Na zijn afstuderen werd Miskotte in 1921 predikant in het Zeeuwse Kortgene. Het was geen onverdeeld genoegen. Miskotte ergerde zich aan het gebrek aan cultuur en een teveel aan bekrompenheid bij zijn gemeenteleden. Het leverde wederzijds wantrouwen op, waar Miskotte letterlijk vermoeid van raakte. Naast zijn slechte verhouding met de gemeente putte het kale Zeeuwse landschap de natuurmysticus naar eigen zeggen evenzeer uit.

Tijdens zijn verblijf in Zeeland trouwde Miskotte met Cor (1894-1946). Miskotte hield oprecht van haar, maar het was niet altijd een soepel huwelijk. Ze waren totaal verschillende persoonlijkheden en ze begrepen elkaar daarom niet altijd. Heiko’s werkdrang en intellectuele inslag maakten het leven voor Cor soms moeilijk

---

⁷⁰ Miskotte, *Dagboeken 1917-1930*, 21.

⁷¹ “De man zozeer integraal-één dat men alleen al in het timbre van de ‘stem’ in al wat hij schreef herkent”. Aldus dichter Ad den Besten die tevens stelt dat vanuit de dagboeken er licht valt op Miskotte’s theologisch werk. Zie Besten, A. den, ‘De schrijver Miskotte’, in *Kornelis Heiko Miskotte (1984-1976): Brug tussen cultuur en theologie* (Kok: Kampen, 1995), 103-143, aldaar 109.

– bijvoorbeeld in de oorlogsjaren. De Liagre Böhl wijt de huwelijkse strubbelingen ook aan Miskotte's gebrekkige reflectie op zijn vaak egocentrische rol in hun verhouding.⁷²

Zijn jaren in Kortgene bepaalden op nog twee andere manieren zijn verdere leven. In het najaar van 1923 begon hij met de uitgave van het *Gemeenteblaadje Cortgene*, met het oog op het samenbinden van de gemeente. “De dominee zal z'n best doen; waarom zou het niet gaan? Kom, doe allemaal mee! – en we zullen het samen goed hebben”.⁷³ Of het de verhouding tussen de predikant en de gemeente ten goede kwam, is de vraag. Miskotte gaf vragenstellers soms een ongenadige veeg uit de pan en schroomde niet plaatselijke gewoontes aan de kaak te stellen.⁷⁴ Bovendien klaagde hij herhaaldelijk over de wijze waarop het werd gelezen: de ene keer lazen de Zeeuwen te vluchtig, een andere keer is Miskotte pijnlijk getroffen dat het kerkblaadje als onderzetter fungeerde.⁷⁵

In dit krantje schreef hij begin 1924 een serie over het bijbelboek Job, die een protest vormde tegen de berusting. De serie over het ‘Waarom?’ is een voorloper van *De Verborgene* (1929) en *Antwoord uit het omweer* (1936). Boven iedere aflevering stond de tekst uit Job 23, 26: “De Almachtige heeft mij beroerd”. In het najaar van 1924 schrijft Miskotte daarnaast een serie onder de titel ‘Verborgene omgang’ die raakt aan het thema aanvechting. In deel 14 van ‘Waarom?’ schreef Miskotte al: “Met het gehoor des oors heb ik U gehoord, maar nu ziet U mijn oog’ (*Job 42, 5*). Verborgene omgang. Diep leed. Diep geluk”.⁷⁶ In de serie ‘Verborgene omgang’ gaat Miskotte onder andere in op het aspect van geestelijke verlating. Daar schrijft hij in bewoordingen die teruggrijpen op Luther: “En ineens valt het haar (*de ziel*) te binnen: ‘dit is een grote beproeving, maar ik weet: de grootste beproeving is het niet, want *de grootste beproeving is: zonder beproeving te zijn*. Daaraan herkent gij dan het lentezaad in de bevroren bodem (...)”.⁷⁷ Daarnaast heeft hij zich in deze periode verdiept in de ‘oude schrijvers’ die hij herkende in hun worsteling als aangevochtene.⁷⁸

Het is zondermeer opzienbarend te noemen dat een jonge predikant van een jaar of 27 precies deze thema's in zijn eerste gemeente aan de orde stelt. Het zijn grote thema's, maar blijkbaar vond Miskotte het toch nodig dat kerkgangers in een eenvoudig dorp hiermee werden geconfronteerd. Waarom deed hij dat? Kwam het door het geestelijk klimaat dat hij in het Zeeuwse aantrof? Of schreef Miskotte louter voor zichzelf? De dagboeken geven hierover geen uitsluitsel. Dat het alleen door zijn kennismaking met de gemeente kwam, is niet waarschijnlijk omdat het thema aanvechting na de jaren in Kortgene met Miskotte is meegegaan.

---

⁷² De Liagre Böhl, *Miskotte*, 203.

⁷³ Miskotte, ...*als een die dient*, 8. Bij het aannemen bij het beroep naar Meppel noteer hij in zijn dagboek dat hij zegen heeft gezien op dit werk. Daarnaast biecht hij eerlijk op dat het hem speelruimte gaf om zijn literaire kunsten kwijt te kunnen (*Dagboeken 1917-1930*, 257).

⁷⁴ Ter illustratie een antwoord van Miskotte op een ingediende vraag in de ‘pastoriebus’: “Ik begrijp zulke vragen naar de bekende weg niet goed. Het is allemaal een beetje on-eenvoudig en gekunsteld wat u vraagt. Ik voel geen nood of moeite achter zulke vragen. Wat wilt u eigenlijk? Bestaat uw geestelijk leven uit het peinen over dit soort vragen? Ik hoop van niet, want wat zou het dan mat en tam zijn”...(*...als een die dient*, 269).

⁷⁵ Miskotte, ...*als een die dient*, 130 en 149.

⁷⁶ Miskotte, ...*als een die dient*, 115.

⁷⁷ Miskotte, ...*als een die dient*, 297.

⁷⁸ Te denken valt aan Voetius' *Geestelijke verlatingen*. Uiteraard is het voorstelbaar dat Miskotte al in Utrecht kennis heeft gemaakt met Voetius, de ‘paus van Utrecht’. In de literatuurlijst bij *Antwoord uit het omweer* blijkt dat Miskotte *Geestelijke verlatingen* heeft verwerkt in het schrijffproces. In zijn dagboek aantekeningen op 14 juni 1936 vermeldt hij nog dat hij een zondagmiddag gelezen heeft in *Geestelijke verlatingen*, in dit geval in de door de nadere reformator Hoornbeek uitgebreide versie (*Uit de dagboeken 1935-1937*, 136).

Na Kortgene volgden vijf Meppelse jaren (1925-1930). Het werd niet de bevrijdende ervaring waar hij op gehoopt had. In Meppel liep Miskotte tegen – in zijn ogen – gezapig en burgerlijk kerkvolk aan. Het Drentse landschap beviel hem daarentegen al een stuk beter. Tijdens zijn predikantschap in Meppel verdiepte Miskotte zich verder in de luthers-bevindelijke theoloog Kohlbrugge. Als hij later dominee is in Haarlem noteert Miskotte een keer: “Wat is er van nature gereformeerd aan mij? Niets! Maar als ik Kohlbrugge lees, hoor ik en wordt geloof niet zelden in mij gevonden”.⁷⁹ Via zijn moeder was Miskotte al met deze originele theoloog in aanraking gekomen en zijn leven lang zou hij hem vergezellen. Aanvankelijk wilde Miskotte promoveren op de heiligingsleer van Kohlbrugge. Daarnaast hield hij in 1930 de bekende (kolhbruggiaanse) radiopreek ‘Geloof bij de gratie Gods’, waarin hij de verhouding tussen aanvechting en geloof tekent.⁸⁰ Het zijn ook de jaren in Meppel geweest waarin Miskotte zich in het spoor van Barth begaf, uitmondend in een vriendschap. Daarnaast kwam Miskotte, mede dankzij de invloed van Barth, in deze jaren los van de natuurmystiek die zo’n lange tijd zijn godsdienstigheid gestempeld had.

In Haarlem (1930-1938) braken er voor Miskotte betere tijden aan. Hoewel niet iedereen zijn weelderige kanseltaal pruimde, vond hij er meer weerklank dan in zijn vorige gemeenten. De volksaard lag hem beter. Bovendien vond Miskotte in deze jaren de geestkracht om veel te publiceren. In een half jaar (!) schreef hij zijn proefschrift *Het wezen der joodse religie* (1932). Kenmerkend voor hem is dat hij hierin een (eigenzinnige) fenomenologische methode hanteerde, een methode die hij ook op de Schriften toepaste. Wat kort door de bocht geformuleerd gaat het in deze methode om het schouwen, doorzien van verschijnselen en het daaruit afleiden van grondpatronen en (denk)structuren. Miskotte typeerde de methode zelf als een “tusschenrijk” met aan de ene kant de empirie en aan de andere kant de waarheidsvraag.⁸¹

Dat Miskotte promoveerde op het jodendom in plaats van Kohlbrugge is een minder grote ommezwaai dan gedacht. Het is onder andere via deze leermeester dat hij de eigensoortigheid van het Oude Testament ontdekte. Opvallend is in dit verband dat Miskotte al heel vroeg in de jaren dertig de dreiging van het nazisme peilde.⁸² Het gesprek met het jodendom zette Miskotte een leven lang voort. Hij deed dat betrokken, maar niet kritiekloos. Loopt het jodendom niet uit op een vorm van humanisme, waarbij God overbodig is? – was zo’n vraag.

Haarlem werd gevolgd door de roep naar de hoofdstad, Amsterdam. Miskotte in de Jordaan was een moeizame combinatie, ook al stond hij te boek als een ‘rooie dominee’. Een van de mooie citaten uit die tijd is van een Jordaner die na de dienst opmerkt: “Die goser smoest aardig, maar ik begrijp er geen sodemieter van!”.⁸³ Maar toen hij vanaf januari 1943 de opdracht kreeg om zich te richten op jonge randkerkelijken

---

⁷⁹ Miskotte, *Dagboeken 1930-1934*, 420.

⁸⁰ Uit de dagboeken heb ik weinig aanvullende informatie kunnen halen over de omstandigheden waarin Miskotte deze preek geschreven heeft. Hij meldt alleen na afloop mismoedig dat de microfoon scheen hing en dat Cor er delen in vond die niet van hem waren – zo zei ze met schroom, aldus Miskotte (*Dagboeken 1917-1930*, 466-467). Ze zal vermoedelijk op Kohlbrugge hebben gedoeld. Dekker heeft de verwantschap met een preek van Kohlbrugge nader uitgewerkt in Dekker, W., *Afwezigheid van God: Een onderzoek naar antwoorden bij W. Pannenberg, K.H. Miskotte en A. Houtepen* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2011), 104-105, n. 216.

⁸¹ De Liagre Böhl, *Miskotte*, 147. Kruijf, G.G. de, ‘Miskottes fenomenologische benadering van de cultuur’ in Kruijf, H. W. de en Neven, G.W. (eds.), *Horen en zien: Opstellen over de theologie van K.H. Miskotte* (Kampen: Kok, 1991), 13-24, aldaar 16. Kruijf, G.G. de, *Heiden, Jood en Christen*, 93-99.

⁸² De Liagre Böhl, *Miskotte*, 144-146.

⁸³ De Liagre Böhl, *Miskotte*, 179.

bloeiende Miskotte op – met name als docent en prediker. Hij verhuisde van de Jordaan naar Zuid, waar hij vanuit de Willem de Zwijgerkerk opereerde. Miskotte's Amsterdamse jaren zijn productieve tijden. Hij schrijft vlak voor de bezetting *Edda en Thora*, waarin hij heidendom en jodendom schouwt en enigszins vergelijkt. Dat is geen theoretische aangelegenheid, volgens Miskotte zijn beide manieren van leven en denken in ieder mens aanwezig. De christen is een derde type, maar nooit los van de andere twee.

Daarnaast komt zijn *Bijbels ABC* uit (1941), waarin Miskotte bijbelse grondwoorden uitpluist, met als centraal grondwoord de Naam van God. Wil je weten wie God is, moet je daar – bij het bijzondere en niet bij 'algemene kenmerken' van (een) god – beginnen.

Tijdens de oorlog raakt Miskotte betrokken bij het verzet van de 'Lunterse kring' en schrijft hij een illegale verzetsbrochure. De Liagre Böhl noteert zelfs dat Miskotte, samen met zijn op tragische wijze jong gestorven vriend Jan Koopmans, 'toonaangevend' was in het protestantse verzet in Nederland.⁸⁴

Net na de oorlog werd Miskotte benoemd tot kerkelijk hoogleraar in Leiden. Hoewel hij van het werk genoot, paste hij niet in de sfeer van de Leidse academie en werd hij door collega's ook niet voor vol aangezien. Bij zijn afscheid erkende Miskotte ruiterlijk dat hij meer docent dan onderzoeker was geweest en dat hij onbeschroomd had gewinkeld bij andere vakgebieden.

Intussen was Miskotte een veelschrijver. Zo richtte hij in 1945 het blad *In de Waagschaal* op en schreef hij *Om het levende woord* (1948) – over 'kijken', 'zien' en 'horen' in de bijbelexegese. Verder was Miskotte druk met het meeschrijven aan bezinningsrapporten voor de synode van de Hervormde Kerk en begeleidde hij met veel genoegen de totstandkoming van de Nieuwe Psalmberijming. Ook schreef hij *Als de goden zwijgen* (1956) waarin hij naast de eerder geschetste typen heiden, jood en christen de hedendaagse nihilist als 'vierde mens' portretteert. Deze weet van het 'zwijgen van de goden' en raakt daarmee aan de boodschap van het Oude Testament. Het is tekenend voor het leven en denken van Miskotte: verknocht aan het evangelie van de Naam en hartstochtelijk deelnemend aan de cultuur, literatuur en filosofie van zijn dagen – en daarin zoekend naar verwantschap en tegenstelling met het belijden van Israëls God.

Vanwege aanhoudende gezondheidsproblemen (depressies, hoofdpijn) nam Miskotte aan het einde van het jaar 1959 vervroegd afscheid van de Leidse universiteit. Hij verhuisde naar de fraaie pastorie in de landelijke omgeving van Voorst. Ondanks zijn ambities om onverminderd door te werken en te publiceren kwam daar weinig van terecht. Publicaties bleven beperkt tot bundelingen van bestaand werk of vertalingen. De laatste jaren van zijn ouderdom waren zwaar. Miskotte was vaak somber en leed in toenemende mate aan dementie. Zo stierf hij in relatieve eenzaamheid in 1976.

Miskotte was geen doorsnee theoloog. Valt dat te omschrijven? De Liagre Böhl typeert het eigene van Miskotte in persoon en werk in de combinatie van een "scherp theologisch inzicht, een diep doorleefde vroomheid, een bezielheid als prediker en leermeester en ook een bewogen betrokkenheid bij cultuur en maatschappij".⁸⁵

---

⁸⁴ De Liagre Böhl, *Miskotte*, 200.

⁸⁵ De Liagre Böhl, *Miskotte*, 315.

3.3 DE AANGEVOCHTEN KORNELIS

Zo zijn deze schriften een ‘cronique scandaleuse’ van mijn opfladderen en terugvallen, zo strijken door deze arme bladen de voorgevoelens van een ‘heilige’ die de walgingen en vervelingen van de mislukte zondaar en de kleine, krolse verzadigingen van de burger verslinden tot overwinning.⁸⁶ (*Miskotte over zijn dagboeken*)

Het leven van Miskotte kan gerust als ‘bewogen’ worden getypeerd. Die typering is verbonden met zowel zijn inborst als met zijn levensloop. Hij beleefde het leven intens: als levensgenieter en als tobber. Via zijn dagboeken en de bewaarde brieven valt het nodige te zeggen over wat hij innerlijk heeft meegemaakt. Hij blijkt al jong een heel gevoelig karakter te hebben, met een voorliefde voor taal en natuur. Dat laatste werd voor hem steeds minder onschuldig. Zijn liefde voor de natuur wordt meer en meer onderdeel van een geloofsaanvechting. In het loskomen van de natuurmystiek is ook de invloed Barth aan te wijzen, in zijn radicale wending naar de openbaring.⁸⁷ Niettemin speelde zijn mystieke inslag ook op latere leeftijd nog wel eens op, zoals zijn dagboeken getuigen. Bijvoorbeeld tijdens de zomervakantie in Hattem in 1946, net voordat een catastrofe het gezin van Miskotte trof. “Ik beleefde met gedurige achterdocht dat ik buiten zonder kerk en bijbel, zònder gemeenschap en buiten de Geest niet alleen óók gelukkig was, maar gelukkiger, ja eerst recht gelukkig”. En dat laat Miskotte vertwijfelen: “In de zomer, dan komt het leven óver, het licht der eeuwige stilte des Bestaans – en tegelijk, dan werpt het mij òm: de vertwijfeling, dat ik dus blijkbaar níet in God geloof en nooit werkelijk geloofd heb”.⁸⁸

Miskotte was en bleef een tobber. Zijn leven lang worstelde hij met depressies, waarbij op de achtergrond steeds de relatie tot de omgeving (wantrouwen in Kortgene en Meppel, oorlogsleed, misnoegen aan de academie) een rol speelde. Een verklaring hiervoor is achteraf moeilijk te geven. De door De Liagre Böhl stevig aangezette suggestie dat Miskotte manisch-depressief zou zijn gaat ver. Miskotte beleefde het leven in hoogte- en dieptepunten intensief, maar het is niet nodig de soms emotionele golven in de beleving van Miskotte weg te diagnosticeren. Het is een diagnose op basis van een geschreven oeuvre, terwijl de betrokkene niet meer leeft.

Miskotte wist van zijn zwaarmoedige aard en die duidde hij ook in het leven met God. Tijdens een boottocht over de Nederlandse rivieren in de zomer van 1955 schrijft hij: “God alleen lief te hebben. Dat moet ook een nieuw levensgevoel geven (...). Voor velen, althans voor mij, zal het (*bekering*) erom gaan dat wij afsterven van onze natuurlijke zwaarmoedigheid, die diep uit ons bloed opstijgt en ons tot in de hoogste toppen van onze geest bedwelmt met een onuitsprekelijk-zoete weemoed”.⁸⁹

Daarnaast heeft het leven Miskotte geraakt. Tijdens zijn leven kreeg Miskotte verschillende keren met aangrijpende sterfgevallen te maken. Kort na zijn intrede in Kortgene stierf zijn vriend Wim Touw, broer van zijn latere zwager Henny Touw, door zelfdoding. Kort daarvoor hadden ze nog gesproken over de zin van het leven. Het zelfverwijt dat *hij* iets had kunnen betekenen ter voorkoming was sterk aanwezig bij

---

⁸⁶ Miskotte, *Dagboeken 1930-1934*, 488.

⁸⁷ De Liagre Böhl, *Miskotte*, 120-121.

⁸⁸ De Liagre Böhl, *Miskotte*, 222-223.

⁸⁹ Miskotte, K.H., *K.H. Miskotte: Een keuze uit zijn dagboeken en andere teksten* (Baarn: Prometheus, 1994), 252.

Heiko. Bovendien herkende hij Wim's vertwijfeling aan de zin van het bestaan.⁹⁰ Nog in 1933 noteert Miskotte in zijn dagboek: "Als een zonnestraal op de duistere wand wandelt met mij mee de gedachte aan Wim – niet dat ik nu de 'Freitod' zou verkiezen, maar ik begrijp die weer iets beter en dieper".⁹¹ En in 1937, na het lezen van briefwisselingen van Rilke: "Hoewel ik zelden of nooit lees met betrekking op mijzelf, *dit* moest ik zien als een weergave (dood woord!) van 'ons' verdriet (slap woord) – het dode en slappe dienen, op niet opnieuw het verstand te verliezen en te verzinken in de oude melancholie van toen (±1920) waaraan mijn lieve Wim Touw is ondergegaan, en ik stond er machteloos bij".⁹² Hoezeer de vriendschap en het overlijden van Wim Touw Miskotte hebben gestempeld, blijkt wel uit de verzuchting in zijn dagboek (voorjaar 1938): "En altijd weer de herinnering aan Wim Touw en zijn *Freitod*".⁹³ En als hij in een dagboeknotitie van 2 juni 1964 op een rijtje zet "wie ik na hun dood het meest en het duidelijkst gemist heb", begint hij met het noemen van zijn vader, direct gevolgd door Wim Touw.⁹⁴

En er volgden meer sterfgevallen in zijn nabije omgeving die je met recht als aanvechting kunt typeren. In 1934 verdrong zijn oud-catechisant Jan Plantsoen zich. Miskotte gaf hem in Kortgene catechese en stimuleerde hem destijds om theologie te gaan studeren. Volgens Miskotte's zoon Mans voelde zijn vader zich opnieuw diep schuldig bij deze zelfmoord.⁹⁵

En de dood kwam nog dichterbij. Bij een huwelijksdiner in oktober 1946 in Amsterdam bleek achteraf een haringsalade besmet te zijn met tyfus. Bijna alle 'Miskottes', ze kregen vijf kinderen, raakten besmet. Zijn een-na-oudste dochter Alma overleed en dat resulteerde bij Heiko in schuldgevoelens over hoe hij in zijn leven tekort was geschoten in naastenliefde. "God laat heel lang de dingen blauw-blauw, maar als hij schiet – hij is een scherpschutter – dan is het raak".⁹⁶ Drie dagen later overleed ook zijn vrouw Cor en Miskotte ervaart het als een gericht Gods. Later corrigeerde hij deze gedachte en wees hij de gedachte dat dit grote verlies een kwelling van God was af.

In een indrukwekkende brief uit 1963 aan zijn vriend J.J. Buskes reflecteert Miskotte op Gods voorzienigheid. Tegenover Buskes houdt Miskotte Zondag 10 van de Heidelbergse Catechismus staande. Dat doet hij in het licht van zijn levensweg:

Neen, het geloof spreekt hier en het is zo persoonlijk, dat alle theoretische beschouwing ertegenop steigert; het is *genade*, en niet op de huwelijksdag en bij successen, Gods weldadige regering te eren, maar óók als onze vrouw, zoals ons liefste kind (door zulk 'toeval': een bacillendraagster maakte voor één keer de haring schoon die geleverd wordt voor een diner in American... en... je weet het nog wel) worden weggerukt. Als ik principieel iets uitzonder van het 'alle ding' ben ik *existentiaal weerloos* en een prooi van daemonen en tyfusbacillen. De genade is dat een mens op den duur (of in plotselinge verlichting) daar doorheen gaat zien. Daaruit volgt niet dat hij dan zegt: *dus* de hele wereld, dus krankzinnigheid, dus de levend-begravenen van

---

⁹⁰ Later, in 1937, weet hij zijn verhouding tot de overwegingen van Wim te typeren als 'onmacht', in *Dagboeken 1935-1937*, 400.

⁹¹ Miskotte, *Dagboeken 1930-1934*, 306.

⁹² Miskotte, *Dagboeken 1935-1937*, 389.

⁹³ Miskotte, *Dagboeken, 1938-1940*, 113.

⁹⁴ Miskotte, *Een kenze*, 73.

⁹⁵ De Liagre Böhl, *Miskotte*, 45.

⁹⁶ De Liagre Böhl, *Miskotte*, 230.

Kessem, maar daaruit volgt dat de mens het een genade acht als *Job te twisten* en als *Job te zwijgen* (beide zijn zinloos als de rampen niet van God zijn).⁹⁷

Niettemin zou je met goed recht een afzonderlijke paragraaf aan ‘de aangevochten echtgenoot’ kunnen wijden. Miskotte heeft veel en lang geworsteld met zijn tekortschieten als man voor Cornelia. De dagboeken getuigen van zelfverwijt vanwege egoïsme, schuldig zwijgen en eenzellig gedrag binnen hun huwelijk. Daar komt na verloop van tijd wel verandering in. In 1953 trouwt Miskotte met Jannie Empel – van Pienbroek en dit hernieuwde levensgeluk brengt rust in Miskotte’s worsteling.

3.4 DE AANGEVOCHTEN PREDIKANT

O! mijn kleine leven, heengeschrompeld tot de kleinen, nu wel echt bij hen, maar zonder bloei, zonder dat het verheugenis geeft. O offer, eigenwillig offer! Dubbelzinnigheid van dit bestaan! het offer kan ook zijn geweest... een vorm van traagheid: ik wàs nu eenmaal christen, protestant... en dominee.⁹⁸

In de dagboeken geeft Miskotte met regelmaat woorden aan zijn worsteling met het predikantschap. Hij vindt dat hij tekortschiet in zijn ambtelijk werk en hij worstelt met zijn gebrek aan geloof. Het ambt doet hem vertwijfelen. Dat hij predikant zou worden, was al geen uitgemaakte zaak. In aanloop naar de verhuizing naar Kortgene noteert hij: “Hoe meer de pastorie nadert, des te vijandiger word ik”.⁹⁹ Maar ook als hij predikant geworden is, brengt het ambt hem meer dan eens in de aanvechting. Bijvoorbeeld vanwege zijn eigen onvermogen in de omgang met gemeenteleden en zijn gebrek aan geloof – waardoor hij zichzelf ervan beschuldigt hypocriet te zijn en niet in het ambt te *mogen* dienen. “Dienst aan het Woord, door een, die zelf het niet horen kan als het éne? is dat mogelijk?”.¹⁰⁰ En ergens begin 1925 reflecteert Miskotte op zijn periode in het Zeeuwse. “Zou het kunnen zijn, dat de door God gekwelde voor anderen het smarteloze geloof en de vrede begeert en daarom zijn waarheid (in deemoed? uit lafheid?) niet verkondigt, zelfs bedekt om de anderen te behoeden voor de zengende gloed van de twijfel?”.¹⁰¹ En in maart 1926 noteert hij: “Kan het Woord Gods ook bestaan, gelden, zich een baan breken door het brein, door de mond van een satanisch verzochte, door de hand van iemand, die niets weet, dan het knagen van de twijfel?”.¹⁰² Die twijfel ging zelfs mee op vakantie, zoals in de zomervakantie van 1927 in het door Miskotte geliefde Hattem.

Het ambt brengt dus aanvechting met zich mee. Zo schrijft hij rond het overwegen van een beroep (“tragicomedie”): “De verzoeking van alle ware priesters is de wanhoop, vanwege hun volslagen nutteloosheid”.¹⁰³ En als hij dan het beroep naar Haarlem heeft aangenomen, heeft hij het weer moeilijk. Na de afscheidsprek noteert hij zijn ergernis over de “eivolle kerk”, over zichzelf en halfgedane dingen en

---

⁹⁷ Miskotte, *Een keuze*, 212.

⁹⁸ Miskotte, *Dagboeken 1935-1937*, 102.

⁹⁹ Miskotte, *Dagboeken 1917-1930*, 176.

¹⁰⁰ Miskotte, *Dagboeken 1917-1930*, 185.

¹⁰¹ Miskotte, *Dagboeken 1917-1930*, 257.

¹⁰² Miskotte, *Dagboeken 1917-1930*, 293.

¹⁰³ Miskotte, *Dagboeken 1917-1930*, 480.

heeft hij “de aanvechting om toch te vertwijfelen”. En de volgende morgen schrijft hij, terwijl de verhuishagens worden ingeladen: “Ik ben bij vlagen bezeten van angst, dat mijn leven een verloren leven worden zal, zal blijken”.¹⁰⁴

Dergelijke vlagen van wanhoop uit hij ook in de Haarlemse pastorie. Hij ligt met griep op bed en de emmer loopt over. Hij klaagt over “onuitsprekelijke aanvechtingen of ik niet mijn roeping en mijn heil voorgoed verknoeid heb”.¹⁰⁵

De preekstoel werkt gelukkig ook bevrijdend. Op zaterdag 7 mei 1927 weet hij het niet meer: “Nog nooit wist ‘k zo weinig wát te zeggen, morgen, in de Eredienst. Het is een angst en een beklemming”. De notitie van de volgende dag getuigt van de opluchting, maar wel tegen de achtergrond van het gevoel voortdurend tekort te komen. Met enige regelmaat verweet Miskotte zichzelf– ondanks zijn publicatiedrift – de ondeugd van *acedia*: “Morgendienst – ik zal God, mijn God nog leven! Nòg, ondanks mijn lot, zo licht van buiten, zo zwaar van binnen; ik mag God, mijn God nog leven, nòg, ondanks de schande van mijn verknoeid leven”.¹⁰⁶ Maar een maand later is het weer raak: “Uit wanhoop lang geslapen en vanavond moet ik het Heilig Sacrament bedienen. Ik kan het niet; ik doe het niet; ik kruip weg in het huis of vlucht de velden in en krijg een ongeluk – en meld mij ziek (...)”. Miskotte gaat toch voor, “en we doen niet eens alsof – zal iemand ooit deze leugenachtige positie kunnen begrijpen als een mij opgelegde noodzakelijkheid (...)?”¹⁰⁷

De worsteling met de aanvechting van het ambt komt in de jaren '30 wel tot rust, maar de ambivalentie blijft. In zijn dagboek schrijft hij bij 11 augustus 1936 over de vreugde van de vakantie: “Vrij van het ambt te zijn om in die tussenpoos een redelijke grònd te vinden voor een rechtmatige terugkeer in het ambt. Droom: zonder het ambt neer te leggen, buiten het ambt te staan, om er straks met waarachtigheid, ja met geestdrift *in* te staan”.¹⁰⁸

Niettemin werkte de kansel ook als een medicijn tegen zijn eigen aanvechting. In de woorden van De Kruijf: “Voor hem gold: ‘Ik preek, dus besta ik’. Hij preekte niet òf zijn leven ervan afhing, het hing er van af”.¹⁰⁹ Dat gewicht van de preek maakt hem tegelijkertijd kwetsbaar. Dat blijkt bijvoorbeeld uit enkele brieven van Miskotte aan vriend en collega Jan Koopmans (1905-1945), begin 1943. Koopmans had bij Miskotte gekerkt en Miskotte had hem gevraagd commentaar te leveren op zijn preekwijze. Deze brieven van 22 januari en 10 februari illustreren hoe Miskotte de neiging had om zijn gebreken (onder andere een teveel aan uitweidingen, gebrek aan helderheid) uit te vergroten en zich voortdurend te vergelijken met anderen die in zijn ogen wel konden preken. “Ik moet het heimelijk met de mensen ééns zijn die niet komen of die niet het rechte bij mij vinden. Geloof me, zonder eenige overdrijving: dit is een groote aanvechting en een zwaar leed”, zo schrijft hij na 'Koopmans' eerste reactie. En ook in een tweede reactie op een brief van Koopmans trekt hij zich de kritiek sterk aan en voelt hij zich bovendien onbegrepen door collega's: “(...)geen aasje benul van de nood van een menschenhart, dat alleen gelooft temidden van eigen ongeloovigheid, en daarom

---

¹⁰⁴ Miskotte, *Dagboeken 1917-1930*, 511.

¹⁰⁵ Miskotte, *Dagboeken 1930-1934*, 281.

¹⁰⁶ Miskotte, *Dagboeken 1930-1934*, 339.

¹⁰⁷ Miskotte, *Dagboeken 1930-1934*, 345.

¹⁰⁸ Miskotte, *Dagboeken 1935-1937*, 177.

¹⁰⁹ Kruijf, G.G. de, *Heiden, jood en christen: een studie over de theologie van K.H. Miskotte* (Baarn: Ten Have, 1981), 29. De Kruijf haalt op zijn beurt deze woorden uit een niet gepubliceerde lezing van H.H. Miskotte.

lijdt en z'n arbeid ondermijnd ziet van dag tot dag". Dan gaat de twijfel over zijn ambtsbediening ("minderwaardigheidscomplex", zo typeert hij het zelf) zover dat hij uitroept: "Is het God of is het de Duivel, die mij heeft verzocht en gebracht op dit gladde ijs eener publieke theol. bediening, waar ik alleen door leugenachtige [ondingen] mij handhaven kan".¹¹⁰

3.5 CONCLUSIE

Deze korte schets van Miskotte's leven maakt duidelijk dat wanneer hij *Antwoord uit het Omweer* schrijft, hij schrijft over werkelijkheden die hijzelf van binnenuit kende en had doorleden. De worsteling om geloof en de vragen bij de levensweg en het wat er in de wereld gebeurt, kende Miskotte – als gelovige en als pastor. "Ik begrijp de mensen die niet verder komen dan Job", zo schrijft hij in zijn dagboek nadat hij van een gemeentelid gehoord heeft van een ongeluk waarbij "een meisje van 14 aan gruzelementen" is gereden.¹¹¹ Naar zijn 'begrip' van de aanvechting van Job zoeken we in het volgende hoofdstuk via *Antwoord uit het omweer*.

---

¹¹⁰ Voor de citaten uit de briefwisseling geldt: ongepubliceerd, archief K.H. Miskotte, UB Leiden, Inv. 3.

¹¹¹ Miskotte, *Dagboeken 1935-1937*, 414-415. Het is een bittere aantekening. 'De straat was zo glad door Gods voorzienigheid', zo overweegt hij. Of heeft de Hand stukgeslagen om het meisje te behouden voor ander leed, bijvoorbeeld een verkrachting? Miskotte komt er niet uit. "God is groot en wij begrijpen het niet", dat is het laatste waartoe wij kunnen komen'.

HOOFDSTUK 4 – AANVECHTING IN *ANTWOORD UIT HET ONWEER*

De schreeuw van geloof beweegt, zelfs als hij tegen God gericht is, naar God, ontleent zijn betekenis aan God, zoals in het getier van Job.¹¹²

Hierboven (p. 16) is uiteengezet hoe in *Antwoord uit het onweer* het thema aanvechting een centrale plek heeft en hoe in dit werk andere thema's uit het denken van Miskotte terugkeren. Het is een representatieve publicatie voor deze theoloog. Bovendien is uit de levensbeschrijving gebleken dat het thema aanvechting voor Miskotte een existentieel gebeuren is geweest en hij zich vele jaren met Job bezig heeft gehouden.

In dit hoofdstuk worden verschillende vragen beantwoord. In de eerste plaats is dat uiteraard de vraag op welke wijze dit boek tot stand is gekomen (4.1). In de tweede plaats wat het betoog is dat Miskotte in dit werk ontvouwt (4.2). Vervolgens wordt verder ingezoomd op de vraag hoe Miskotte in dit werk spreekt over aanvechting (4.3). Daarbij worden typisch 'Miskottiaanse' trekjes zichtbaar. Het gaat in *Antwoord uit het onweer* om meer dan vraag naar lijden en aanvechting: daarin schuilt ook de vraag naar Godskennis en de aard van geloven – is een van de observaties uit de conclusie (4.4).

4.1 ONTSTAANSGESCHIEDENIS VAN *ANTWOORD UIT HET ONWEER*

Zoals in het vorige hoofdstuk al benoemd is, kent *Antwoord uit het onweer* een lange ontstaansgeschiedenis. Tijdens zijn verblijf in Kortgene schreef Miskotte reeds een serie over het 'Waarom?' aan de hand van het boek Job. Dat deed hij eind 1923, begin 1924 in het kerkblad 'Gemeentebaadje Cortgene'.¹¹³ Regelmatig straalde het ongemak tussen dominee en dorpsgenoten van de pagina's. Bijvoorbeeld als Miskotte eind januari 1924 bekend moe te zijn, van de gemeente welteverstaan: "Maar wel moet ge weten, dat ik zeer wondbaar ben, want ik *kan niet werken in een sfeer van wantrouwen*. Hulde daarom aan de botte zwijgzaamheid, aan de macht der domheid, hulde aan die kleine bent toeschouwers die door hun star wangbegrip en koude praatjes het zover hebben gekregen".¹¹⁴ Dat zijn pijnlijke woorden van een pastor. Toch kreeg hij via het kerkblad ook betrokken respons. Zo suggereert ene 'K.' in de vragenrubriek 'Pastoriebus' dat Romeinen 8, 28 een meer bevredigend antwoord geeft op de vraag naar het lijden dan het boek Job. Miskotte beaamt dat, maar benoemt ook een belangrijk verschil. In Romeinen gaat het om lijden om Godswil – en niet om zinloos lijden, zoals bij Job.¹¹⁵ De vraag van 'K.' en Miskotte's uitwerking daarvan is vruchtbaar, want die krijgt zowel in *De Verborgene* als *Antwoord uit het onweer* een plek.¹¹⁶

In 1927 begint Miskotte met het bewerken van de serie uit het gemeentebaadje met het oog op een publicatie in boekvorm. Het schrijfproces in voorbereiding op *De Verborgene* verliep soms stroef, zo blijkt

---

¹¹² Wiman, C., *Mijn heldere afgrond: Overpeinzingen van een moderne gelovige* (Amersfoort: Brandaan, 2016), 62.

¹¹³ Over de reden of aanleiding voor deze serie is mij geen informatie bekend. De dagboeknotities in deze periode springen van september 1923 naar juni 1924.

¹¹⁴ Miskotte, *...als een die dient*, 60.

¹¹⁵ Miskotte, *...als een die dient*, 280-281.

¹¹⁶ Miskotte, *De Verborgene* (Amsterdam: Holland, 1929), 92-97 en Miskotte, *Antwoord*, 267.

uit de dagboeken. En dat verwoordt hij op zijn eigen, wat pathetische, wijze: “Bewerking tot walgens toe van “De verborgen God”, zo schrijft hij in augustus 1929.¹¹⁷

Desondanks was de ontvangst van het boek overwegend positief. De bespreking van gereformeerde huize in *De Heraut* was ambigu. De recensent waardeert de stijl van Miskotte, maar heeft er inhoudelijk vragen bij. Wat die vragen zijn wordt niet helder, behalve dan dat genoteerd wordt wat bij lezing gemist is: onder andere de notie van het verbond.¹¹⁸ Niettemin kreeg Miskotte ook uitgesproken positieve reacties. Zo schrijft de recensent van het christelijk sociaal dagblad *De Amsterdammer* in december 1929: “dit is een heel mooi boek, dat zeker velen van onzen tijd, die worstelen met dat telkens wederkerende „waarom” een gids wezen kan”.¹¹⁹ Ook de boekbespreking in *De Nederlander*, spreekbuis van de CHU, was zeer lovend. De schrijver voelt zich enigszins beschroomd een boek dat zo uit het hart geschreven is te recenseren. “Maar daarom aarzel ik niet, om de hoop uit te spreken, dat velen, zeer velen naar dit boek zullen grijpen. Wie door alle overbekende redeneeringen over God heen tot den levenden God wil naderen, zal dankbaar zijn, dat Miskotte het boek Job zóó tot hen laat spreken, dat hij iets gaat speuren van de heerlijkheid van Hem, die boven alle menselijke redeneering, ook boven de vroomste redeneering staat, en die juist in die verborgenheid zich openbaart aan het hart, dat Hem zelf, niet een beschouwing over Hem, begeert om getroost te worden”.¹²⁰ En ook de christelijk-gereformeerde hoogleraren Van der Schuit en De Bruin hebben in de boekenrubriek van *De Wekker* enkel goede woorden over voor *De Verborgene*: “Hier wordt op eenvoudige, keurige wijs veel schoons en goeds gezegd”.¹²¹

Een ontroerende anekdote van wat het boek in de praktijk kon betekenen tekent Miskotte op in zijn dagboek. Ene Jacques Querido kwam op bezoek voor Miskotte’s veertigste verjaardag en moest namens een onbekende vertellen dat *De Verborgene* haar leven had gered, omdat het haar uit haar zelfmoordplannen rukte. Het brengt Miskotte tot de verrukking: “Dit is het grote verjaardagsgeschenk! dit is misschien het beste van dit jaar!” – om twee zinnen verderop nog even zijn overleden vriend Wim Touw te vermelden.¹²² Blijkbaar wisten niet alleen recensenten, maar ook andere lezers het boek te vinden, zodat er in 1936 een herdruk nodig was. In plaats van het boek ongewijzigd te laten herdrukken, koos hij voor een bewerking en uitbreiding van *De Verborgene*. Ook dit keer ervoer Miskotte het schrijfproces als moeizaam, zo laten de dagboeken zien. “Herdruk van *De Verborgene* moet heten ‘Antwoord uit het onweer’”.¹²³ Maar dat gaat Miskotte niet gemakkelijk af. “Bijwerken van de nieuwe druk van *De Verborgene*. Stroef – opklauteren,

---

¹¹⁷ Miskotte, *Dagboeken 1917-1930*, 435.

¹¹⁸ *De heraut voor de gereformeerde kerken in Nederland*, 16-7-1930. (Geraadpleegd via Delpher op 31-01-2023, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001893028:00001>). De ironie is dat het tijdschrift opent met een overdenking over de theodicee, een door Miskotte gewraakte denkopgave die probeert het kwaad in de wereld te verklaren en daarbij God verdedigt.

¹¹⁹ *De Amsterdammer*. Amsterdam, 12-12-1929, p. 14. (Geraadpleegd op Delpher op 31-01-2023, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000069142:mpeg21:p00014>)

¹²⁰ *De Nederlander*. Rotterdam, 01-02-1930, p. 7. (Geraadpleegd op Delpher op 31-01-2023, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000681027:mpeg21:p00007>).

¹²¹ In *De Wekker* 42, nr. 35 (1930), 3. (Geraadpleegd via Digibron op 31-01-2023, https://www.digibron.nl/viewer/collectie/Digibron/offset/1/zoekwoord/miskotte+job/id/tag:Wekker,19300103:newsml_0d70498fa2a3f219a7803cf43485ef36)

¹²² Miskotte, *Dagboeken 1930-1934*, 508.

¹²³ Miskotte, *Dagboeken 1935-1937*, 13

neerzinken, geforceerd, niets!”.¹²⁴ Een verzuchting die hij een week later herhaalt. Maar na augustus 1935 komt dan toch de vaart erin. Erg tevreden is Miskotte niet gedurende het schrijffproces. Bij een correctie noteert hij in maart 1936: “t Lijkt een verspillen van de goede tijd, dit gewrongen gedrocht van taal, waarachter zich mijn wenende wanhoop verbergt, letter voor letter nog eens na te gaan!”.¹²⁵ Niettemin verschijnt *Antwoord uit het onweer* (“Daarna antwoordde de HEERE Job vanuit het onweer” (Job 38,1)) in datzelfde jaar. Evenals *De Verborgene* kreeg dit boek een positief onthaal in *De Nederlander*: “Afgezien van prof. Bleekers vertaling en verklaring in Tekst en Uitleg, is dit boek zeker het beste wat we in het Nederlandsch over Job hebben. We verheugen ons, dat reeds zoo spoedig, een herdruk noodig bleek, en wijzen met nadruk op dit belangrijke beschouwelijke werk, dat tot de eminentste stichtelijke litteratuur behoort; zelfs binnen deze lectuur van een heel eigen genre is”.¹²⁶

De vragen van Job zijn dus geruime tijd meegegaan met Miskotte. Getuige de dagboeken waren het soms pastorale ontmoetingen die de thematiek gaande hielden. Hij beschrijft uitgebreid een gesprek met wat je een ‘Haarlemse Job’ zou kunnen noemen: “J. loopt naast me: “God is een Judas; een vieze, vuile pooier; ze moesten hem de tong uitrukken en ophangen in de Hout. Hij heeft de schepping verprutst en reageert op anderen z’n misgreep af; Hij verpest het leven van z’n mensen. In de hel met Hem!”. Ik loop in de zon en luister, hij stikt in de worsteling om niet te sterven in de een of andere berusting. Hij wil loven en als dat niet kan, valt er niets meer van het leven te aanvaarden. En deze moderne aanvechting, dat niet ergens, maar overal de zonde dóór Gods regering triomfeert, voert die niet naar het kruis, om Godswil? Liet de aangevochtene Gød los, dan zou de ervaring somber en triest, maar niet vernietigend en als een verdoemenis zijn”.¹²⁷

Die weigering te berusten werkt Miskotte ook in *Antwoord uit het onweer* uit. In vergelijking met *De Verborgene* is deze publicatie aanzienlijk gegroeid, wat Miskotte zelf wijt aan de noodzaak van verheldering en verbreding. De opgenomen literatuurlijst in beide boeken illustreert dit. In *Antwoord uit het onweer* heeft hij meer uitleggers gebruikt (onder andere kort daarvoor verschenen werken als *Hiob, ein Zeuge Jesu Christi* van W. Vischer (1934)), komt er een nieuw kopje ‘Stichtelijke werken bij’ (onder andere Voetius’ *Geestelijke verlatingen*) en heeft Miskotte nog meer werken uit de filosofie en literatuur verwerkt die aan de vraag van Job raken. Literatuur bracht volgens Miskotte het levensgevoel zo onder woorden dat daarin de Godsvraag doorklinkt.¹²⁸ Inhoudelijk valt het meest op dat Miskotte in *Antwoord uit het onweer* veel uitgebreider ingaat op het slothoofdstuk 42 – dan met name op het gezegende leven van Job dat hij typeert als een ‘idylle’.¹²⁹ Dat was hij volgens de dagboeken reeds van zins geweest bij het schrijven van *De Verborgene*.¹³⁰

---

¹²⁴ Miskotte, *Dagboeken 1935-1937*, 47.

¹²⁵ Miskotte, *Dagboeken 1935-1937*, 107.

¹²⁶ *De Nederlander*, Rotterdam, 30-05-1936, p. 11. (Geraadpleegd op Delpher op 31-01-2023, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000698126:mpeg21:p000011>)

¹²⁷ Miskotte, *Dagboeken 1930-1934*, 327.

¹²⁸ Sar, H. C., van der, *Verborgene in eenvoud: De hermeneutische functie van de godsleer in de theologie van K.H. Miskotte* (Kampen: Kok, 1995), 17.

¹²⁹ Van der Sar noteert meer verschilpunten, die vooral uitbreidingen zijn bij het laatste derde deel van het boek: de wereld als gelijkenis, een beschrijving van het moderne atheïsme, een peiling van het eenzame vragen en uitweidingen bij theodiceeverklaringen (*Verborgene in eenvoud*, 48).

¹³⁰ Miskotte, *Dagboeken 1917-1930*, 396.

Miskotte noteert in het voorwoord ook dat het boek “nog minder dan destijds aansluiting vindt bij de tijdgeest”. Wat hij daarmee op het oog heeft, is niet duidelijk. Van der Sar vindt het antwoord “duidelijk” in Miskotte’s bewering dat we leven in een “tijd, waarin de moed tot vragen sterft”.¹³¹ Zo duidelijk is dat echter niet. Bovendien had Miskotte deze zin ook al opgeschreven in *De Verborgene*, het was daarin zelfs de openingszin.¹³² Iets van een antwoord zal eerder gevonden worden in het politiek-religieuze idealisme, waarvan Miskotte al vroeg in de jaren dertig de gevaren ziet.¹³³ Dat politiek-religieuze idealisme manifesteert zich begin jaren dertig in de opkomst van het nationaal-socialisme in Duitsland en het fascisme in onder andere Italië. In een notitie van januari 1932 voorziet hij dat de onderwereld plaatsneemt op de tronen in Europa. “De verschrikkingen van onze aanvechting peilt niemand”.¹³⁴

Miskotte omschrijft de aard van het boek als het streven naar de vereniging van een bereikbaar “summum van wetenschappelijkheid” en een “bereikbaar summum van prediking”.¹³⁵ Hij gaat tamelijk ontspannen om met kritische exegeses van het boek Job die bijvoorbeeld de eenheid van het boek ter discussie stellen – verwijzend naar de functie van de proloog en de uitleiding. Je moet als uitlegger weliswaar weet hebben van de redactiegeschiedenis, maar je hebt “de Schrift, en niet fragmenten van oud-israëlitische literatuur” te verhalen. Het boek als eenheid zoals wij het nu voor ons hebben liggen getuigt van grote rijkdom. Bovendien hebben we nu eenmaal beperkt gereedschap om de wording van de tekst te achterhalen. Miskotte gaat dus eigenzinnig met moderne exegese om en schroomt niet om onderweg kritische noten te kraken. Bijvoorbeeld wanneer op basis van Jobs aanvankelijke overgave en latere vervloeking de eenheid van het bijbelboek ter discussie wordt gesteld. Kan het boek een oorspronkelijke eenheid zijn, wanneer Job in het ene hoofdstuk de HEERE prijst, ondanks zijn verliezen en een hoofdstuk later zijn geboortedag vervloekt? En hoe verhouden de inleidende en uitleidende prozastukken zich tot de tussenliggende dichthoofdstukken?¹³⁶ Een kritische noot luidt dan:

Wij zijn zoo onhoffelijk tot de boven aangeduide “goede zielen” ook te rekenen de geleerde exegeten, die deze overgang van geloof tot twijfel en vertwijfeling zóó ongerijmd achten, dat zij op grond dáárvan alleen het samengestelde boek Job, zooals het in de H. Schrift is opgenomen, weer in stukken zouden willen knippen. Het zijn brave zielen, maar vlakke zielkundigen, die alzoo te werk gaan.¹³⁷

Uit de verhandeling blijkt dat Miskotte het boek Job dateert als een relatief jong boek. Dat blijkt als hij schrijft: “Men had het zich in Juda na de ballingschap gemakkelijk gemaakt”.¹³⁸ En dan vervolgt Miskotte door uit te leggen dat terwijl de ‘oude profeten’ met veel moeite hadden ontdekt dat Gods recht ten koste

---

¹³¹ Sar, *Verborgene*, 47. Miskotte schrijft deze zin zowel op p. 11 als p. 269.

¹³² Miskotte, *Verborgene*, 1. Miskotte herhaalt deze frase op p. 97 van hetzelfde boek.

¹³³ Zie o.a. Miskotte, *Dagboeken 1930-1934*, 286, 345 en 485.

¹³⁴ Miskotte, *Dagboeken 1930-1934*, 165.

¹³⁵ Miskotte, *Dagboeken 1935-1937*, 110.

¹³⁶ Deze inleidingsvragen worden in moderne commentaren standaard aan de orde gesteld. Vgl. Clines, D.J.A., *Job 1-20*, WBC (Grand Rapids: Zondervan, 1989), lv-lvi. Clines beschouwt zelf het boek als literaire eenheid. Vgl. ook Horst, F., *Hiob: Kapittel 1-19*, BKAT (Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1968), ix.

¹³⁷ Miskotte, *Antwoord*, 94.

¹³⁸ Miskotte, *Antwoord*, 73.

gaat van rust er na de ballingschap een soort formule was ontstaan waarbij zegen een beloning en tegenslag een straf op de zonde betekent.

Niet iedere lezer kon het door Miskotte geambieerde ‘summum van wetenschappelijkheid en prediking’ waarderen. Hij klaagt in de dagboeken met regelmaat over de ‘nonsens-recensies’ waarin hij zich – soms ondanks de lof – onbegrepen weet.¹³⁹ Maar Miskotte blijkt ook niet de makkelijkste te zijn in het aanvaarden van boekbesprekingen. Want in zijn dagboek klaagt hij dat hij samen met publicaties van H. Th. Obbink en J.J. Buskes over Job besproken wordt, maar dat van Obbink toch echt niet raakt aan de echte vragen van Job.¹⁴⁰

Ook na publicatie laat de thematiek Miskotte niet los: “Doorwerken aan *Antwoord uit het onweer* – het gaat mij zeer ter harte daarin samen te vatten alles wat woelt om de Godsvraag, ook en juist als de mens gelóóft”.¹⁴¹ Wat dat “doorwerken” voor resultaat heeft gehad, kan uit de dagboeken niet worden opgemaakt.¹⁴²

4.2 WEERGAVE VAN ANTWOORD UIT HET ONWEER

Het boek bestaat uit drie hoofddelen: ‘Het vragen’, ‘Het boek Job’ en ‘Antwoord uit het onweer’. In barokke bewoordingen, met humor en spot en met talloze verwijzingen naar de filosofie en poëzie neemt Miskotte de lezer mee in de aanvechting van Job.

4.2.1 ‘HET VRAGEN’

In deel I, ‘Het vragen’, maakt hij de geesten rijp voor de bespreking van het bijbelboek en dat doet hij op eloquente wijze. Hij observeert dat de “moed tot vragen sterft” en om die moed die uiteindelijk geloofsmoed blijkt, is het Miskotte te doen.¹⁴³ Miskotte signaleert dat het aan vragen ontbreekt, omdat mensen of kiezen voor rust en berusting (‘vegeteeren’) of voor overgave aan het Lot (‘extatisch heidendom’). Miskotte acht het vormen van zelfbescherming, om niet volledig uit het lood geslagen te raken bij de raadsels van het leven:

In diepzinnige vertoogen komt daemon van den slaap over ons een kosmische Klaas Vaak, en betoovert ons met een goede religiositeit, waarin wij ons gelaten laten ringelooeren door het lot, geen rekenschap meer vragen en onszelven geen rekenschap meer geven.¹⁴⁴

Maar achter die levenshoudingen gaan nog steeds de ‘waarom’s’ van het bestaan schuil in “verwegverscholen harten”. Het vragen en doorvragen hebben we volgens Miskotte aan Israël te danken, “het éénige

---

¹³⁹ In de dagboeken vermeldt Miskotte één gunstige uitzondering, een recensie van Jo van der Saag. “Bijzonder trof mij zijn opmerking, dat het hele Jobsprobleem in het kader der kerkelijke verkondiging niet meer past, omdat ‘zonde’ en ‘genade’ alles beslaan, zonder echter het hele veld des levens te bestrijken”, in *Dagboeken 1935-1937*, 398.

¹⁴⁰ Miskotte, *Dagboeken 1935-1937*, 148.

¹⁴¹ Miskotte, *Dagboeken 1935-1937*, 215.

¹⁴² Dat Miskotte niet opgehouden de boodschap van Job te verwerken blijkt bijvoorbeeld uit het opstel ‘Tegen het dualisme’ in Miskotte, K.H., *Als de goden zwijgen: Over de zyn van het Oude Testament*, Verzameld Werk 8 (Kampen: Kok, 1983), 359-363.

¹⁴³ Miskotte, *Antwoord*, 11.

¹⁴⁴ Miskotte, *Antwoord*, 35.

volk der oudheid, dat niet heeft kunnen rusten in het bestaande, geen vrede gevonden heeft in de mythe van het eeuwige zijn (...) en niet ophoudt ons in de geestelijke crisistijden der geschiedenis aan te steken met zijn heilige onrust, met zijn hardnekkig vragen”.¹⁴⁵

Het vragen heeft de kerk niet alleen aan Israël te danken, maar ook van Israël te leren. Zijn hele leven lang is Miskotte in gesprek geweest met het jodendom en hij is sterk beïnvloed door Joodse denkers als F. Rozenzweig (1886-1929). In zijn proefschrift in 1932 analyseerde hij reeds de grondstructuren van het joodse denken. Die analyse is in zijn verdere leven meegegaan en uitgebreid – door het bijvoorbeeld in gesprek te brengen met het nihilisme. In 1934, dat is dus tussen de verschijning van *De Verborgene* en *Antwoord uit het onweer*, schrijft Miskotte het essay ‘Het jodendom als vraag aan de kerk’. In het essay werkt Miskotte zeven punten uit waarin het jodendom als vraag naar de kerk toekomt. Hij wijst erop hoe Israël levend met de Schriften niet kan rusten in het bestaande. Het jodendom neemt geen genoegen met de wereld zoals die nu is. En dat heeft alles te maken met de God van Israël, “de grote Dader, die het gegevene splijt en het bestaande oordeelt”.¹⁴⁶ En zo bevraagt Israël de kerk: “*waarom zijt gij zo rustig?* en voelt u zich zo wel in uw eigen huid? Hoe kunt gij vrede hebben met deze wereld, met uw eigen ratio, met het lot der volkeren, met uw eigen zelfgenoegzaam bestaan? Hebt gij een ánder antwoord ontvangen van dezelfde God (want gij zegt, dat onze God de uwe is) of hebt gij het ópgegeven te vragen?”.¹⁴⁷

Dat vragen houdt niet op met de komst van Christus en de verzoening die Hij tot stand brengt. Het is volgens Miskotte de roeping van de kerk de heilsboodschap in Christus, de verzoening die volbracht is, te verbinden met het door Israël en in de Schrift beleden uitzien naar toekomstige verlossing. De kerk mag het ‘zuchten’ (Romeinen 8, 22-3) niet verleren in genoegzaamheid of zelfs door geloof in de vooruitgang en verbetering van de mensheid. De Schriften getuigen van dit vragend bestaan, zo illustreert Miskotte aan de hand van de Psalmen, Prediker en Klaagliederen en, daarbovenuit, de ‘waarom?’-kreet van de Man aan het kruis.

Nadat Miskotte *Antwoord uit het onweer* heeft geopend met het ontbreken van het noodzakelijke vragen, bevraagt Miskotte drie gangbare antwoorden op het ‘waarom?’ van het lijden in deze wereld. Het eerste antwoord is dat het lijden moet begrepen worden als straf op de zonde. Maar die redenering waarbij de klacht in aanklacht verandert is niet afdoende. “Er is geen grond om te onderstellen dat alles eigen schuld is, evenmin om aan te nemen dat dit alles aan in wezen onschuldigen geschiedt en het allerminst om te aanvaarden, dat het lot telkens is berekend naar de mate der steeds wisselende schuld”.¹⁴⁸ Ook Job, “de aangevochtene”, wijst de vergeldingstheorie af. En het belang van Jobs vragen is volgens Miskotte dat deze niet alleen een persoonlijke vraag verwoordt, maar ook de stem van de wereldnood – en leed.¹⁴⁹ Dat is een belangrijke notie in de wijze waarop Miskotte over aanvechting spreekt. De aanvechting overstijgt de individuele levensloop. En Job laat zich niet schuldig verklaren, maar beroept zich “op den verborgen God”:

---

¹⁴⁵ Miskotte, *Antwoord*, 29.

¹⁴⁶ Miskotte, K.H., ‘Het Jodendom als vraag aan de kerk’, in Miskotte, K.H., *Theologische opstellen*, Verzameld Werk 9 (Kampen: Kok, 1990), 89-97, aldaar 89.

¹⁴⁷ Miskotte, K.H., ‘Het Jodendom’, 90.

¹⁴⁸ Miskotte, *Antwoord*, 44.

¹⁴⁹ In een tussenzin wijst Miskotte op de mogelijkheid van een arrogant ‘selbtherrlich’ ‘waarom?’ – en constateert dat hij het weinig tegenkomt (*Antwoord*, 53).

“Buigen zal hij voor den overmachtigen wil van den Onbekende, maar hij kan en wil niet buigen voor den afgod, die daar heet Vergelding en die zijn hart wil verkrachten”.¹⁵⁰ Job vecht tegen de verleiding het vragen te smoren met een theorie. En met recht, want de verborgen God worstelt met ons tot de dageraad, openbaart Zich in een strijd op leven en dood. En daarom: liever de “beker der vertwijfeling” dan met een leer “ons geweten te verkrachten”.¹⁵¹

Het tweede antwoord is dat het lijden in deze wereld noodzakelijk is voor de voortgang van de wereld. Zo’n stilering van het lijden (“te omdroomen met zachte glanzen”) wijst Miskotte in felle bewoordingen van de hand. De gedachte van de noodwendigheid aller dingen doet zowel aan God als het reële lijden onrecht. Na het beschrijven van enkele schrijnende misstanden, roept Miskotte: “(...) maar wie bestaat het om te zeggen: een offer Gods voor den voortgang der wereld?”.¹⁵² Bovendien gaat de gedachte van lijden als een noodzakelijk element in de voortgang van de geschiedenis gepaard met een misverstaan van Gods voorzienigheid. Gods voorzienigheid heeft het karakter van een geloofsbelijdenis. En die belijdenis komen we niet op het spoor via ons denken en blijkt evenmin uit de natuur. Gods voorzienigheid is niet onmiddellijk toegankelijk, maar daarvan horen we uit de Schriften.

Overigens erkent Miskotte wel dat er lijden *kan* zijn als straf en dat er vruchtbaar lijden *is*. Dat geldt ook voor het derde antwoord dat Miskotte bespreekt: het lijden van de wereld als behorend bij Gods opvoeding. Er zijn ‘lijders’ die dit inderdaad zo ervaren. Maar er zijn evenveel tegenvoorbeelden te noemen waar het vragen wordt niet gestild. Miskotte wijst in dit verband nog op Jezus’ reactie op de vraag naar lijden en schuld (Johannes 9) waarin het verband tussen die twee wordt ontkracht.

De drie antwoorden zijn dus geen werkelijke ‘verklaringen’. Die zogenaamde antwoorden boden namelijk een beschermingswal tegen die existentiële vertwijfeling. We komen bij de ‘afgrond (een term die Miskotte vaak gebruikt) van ons niet-weten’ en moeten daar doorheen. Zo komt Miskotte aan bij de bespreking van het boek Job, waarin God “die vale redeneeringen uit elkaar gescheurd (*heeft*) gelijk men een oud kleed aan rafels scheurt”.¹⁵³

Daarnaast is het van belang te weten dat Miskotte Job nadrukkelijk tegen de achtergrond van de ballingschap plaatst. In die ballingschap heeft Israël het bij uitstek ervaren wat Gods verborgenheid is. Het is een kleine, ontredderde gemeenschap in Babel. En in die wereldstad lijken de goden van Babel met speels gemak de overhand te hebben op de God van Israël. En waar blijft Hij dan?

4.1.2 ‘HET BOEK JOB’

‘Ik wil meer verbranden dan alleen een huis en een mens. Jullie zullen verbaasd staan als ik zeg wat ik werkelijk van plan was te verbranden. Jullie zullen verbaasd staan en zeggen: ook Mendel is gek, net als zijn dochter. Maar ik verzeker jullie: ik ben niet gek. Ik was gek. Meer dan zestig jaar was ik gek, nu ben ik het niet’. ‘Vertel ons dan wat je wilt verbranden!’ ‘God wil ik verbranden’. (...) ‘Nee vrienden! Ik ben alleen en dat wil ik ook

---

¹⁵⁰ Miskotte, *Antwoord*, 51.

¹⁵¹ Miskotte, *Antwoord*, 54.

¹⁵² Miskotte, *Antwoord*, 60.

¹⁵³ Miskotte, *Antwoord*, 79.

zijn. Al die jaren heb God liefgehad en hij heeft mij gehaat. Al die jaren heb ik hem gevreesd, nu kan hij mij niet meer deren. Alle pijlen uit zijn koker hebben me al getroffen. Hij kan me alleen nog maar doden. Maar daarvoor is hij te wreed. Ik zal leven, leven, leven¹⁵⁴

Bovengenoemd citaat komt uit de roman *Job* van de joodse schrijver Joseph Roth. De hoofdpersoon, dorpsleraar Mendel, emigreert zonder zijn gehandicapte zoon Menoechem naar Amerika. Daar raakt hij alles en iedereen kwijt: een zoon vermist, een andere zoon gesneuveld in de Eerste Wereldoorlog, zijn vrouw sterft en zijn dochter wordt gek. En dan wordt Mendel razend, zoals in het citaat te horen is. Wat doet deze roman ertoe? Miskotte heeft Roth's *Job* gelezen en de wijze waarop Mendel klaagt doet denken aan de wijze waarop Job in het middenstuk van *Antwoord uit het omveer* zijn aanklachten naar de hemel smijt.

In dat middenstuk bespreekt Miskotte de tekst van het boek Job. Het is meer een verhandeling over het boek dan dat het zoiets als een exegese biedt. Wel volgt Miskotte in grote lijnen de gang van het bijbelboek. Dat zet in met de proloog waarin Satan Job bij God opeist – hij zou God immers dienen uit eigenbelang. Miskotte benadrukt enkele malen dat dit 'kijkje achter de schermen' Job en ons ('noch de aangevochtene') niet gegeven is. Uit de werkelijkheid kunnen we niet de raad Gods afleiden.¹⁵⁵ Maar ondanks onheilstijding op onheilstijding breekt de gebroken Job niet met God (1, 21). Hij breekt daarentegen wel met het 'systeemdenken' van de vergeldingsleer waarin hij een door God vervloekte zou zijn, en met de theorie dat religie niets anders dan verkapt eigenbelang is. Job belijdt de "aanbidding van den Verborgene".¹⁵⁶ Dat is volgens Miskotte niet de verdienste van Job, hij is de mens die overwonnen werd en "over zijn eigen resignatie, slaphed, aanpassing, weemoed werd héengetild".¹⁵⁷

Maar op de puinhopen van zijn bestaan, raakt Job zelf ook nog eens melaats. Zijn vrouw nodigt hem uit God te vervloeken, en zijn vrienden houden hem stilzwijgend gezelschap. En nog steeds gaat het Job om de goedheid van God (2, 10). Als Job het zwijgen doorbreekt, komt de pijn eruit. "Job is 'het' kwijt en gedraagt zich als iemand die het kwijt is".¹⁵⁸ Miskotte tekent de zwaarte van de last van Job in de eenzaamheid als lijdende enkeling met "alleen de feiten". De woorden van Job in hoofdstuk 3, onder andere de vervloeking van zijn geboortedag ("niet den Gever, maar zijn gaven"), vergelijkt Miskotte beeldend met een vulkaan die "zijn gloeiende lava uit zijn laaiende ingewand uitstoot in de duisternis, dat zijn flanken dreunen".¹⁵⁹

Hij schetst vervolgens fijnzinnig – en scherp – het contrast tussen de afzichtelijke, maar oprechte Job en de rechtzinnige vrienden.¹⁶⁰

---

¹⁵⁴ Roth, J., *Job* (Amsterdam: L.J. Veen Klassiek, 2007) (Oorspronkelijke titel *Hiob. Roman eines einfachen Mannes* (1930)), 158 en 162. Miskotte heeft dit boek blijkens de literatuurlijst verwerkt bij het schrijven.

¹⁵⁵ Miskotte, *Antwoord*, 106.

¹⁵⁶ Miskotte, *Antwoord*, 86.

¹⁵⁷ Miskotte, *Antwoord*, 88.

¹⁵⁸ Miskotte, *Antwoord*, 95.

¹⁵⁹ Miskotte, *Antwoord*, 103.

¹⁶⁰ Het kan niet anders of Miskotte schrijft uit ervaring als hij de vrienden scherp portretteert: "Het is nodig, deze lieden ons goed voor oogen te stellen: hun ernstige gezichten, gerimpelde voorhoofden, droeve en achterdochtige oogen, hun houding van ontzetting en hun gebaren van: wij weten ons weetje, wij zijn niet ongevoelig, maar wij gaan zóó-maar niet van ons stokje, wij zien het leed wel, maar wij zijn zoo dwaas niet het wel van een mensch hooger te stellen dan de Eere Gods, wij zijn, welzeker, menschen met een hart, maar nog meer mensen van dogmatische belijning, vervuld van liefde voor de overgeleverde, welbeproevede wáárheid", in: Miskotte, *Antwoord*, 107.

4.1.2.1 ELIFAZ

De eerste spreker namens de vrienden is Elifaz. Hij duwt in de weergave van Miskotte de afgrond van de laatste vragen van zich af door zich te verschansen achter de muur van de vergeldingsleer. Hij spreekt misschien ware woorden, bijvoorbeeld dat God verlost. Maar het zijn ware woorden die midden in het lijden niet van toepassing zijn en ze worden gesproken met zo weinig mededogen. “De woorden van den aangevochtene, daarentegen zijn géén theologie of moraal, maar bloed van zijn bloed”.¹⁶¹ Job weet zich onschuldig tegenover God en juist die wetenschap veroorzaakt de twijfel of Hij wel rechtvaardig is. Miskotte gaat hierbij kort in op het ‘onschuldig zijn’. Nee, geen mens is rein voor God, in die zin is niemand onschuldig. Job’s onschuld betekent in dit geval dat hij zich niet door zonden extra schuldig heeft gemaakt, boven een ander mens. En daarom wordt de bezoeking Job tot aanvechting. Hij *kan* en *wil* zichzelf noch God aanklagen – en daarom is het maar beter dat Hij er een einde aan maakt. Zo neemt Miskotte het op voor de oprechte die niet berust in zijn lot en het evenmin rijmen kan met God – maar niettemin hoopt. Die God eert door tegen God te protesteren. En: “Alleen de oprechte wordt door leed vatbaar voor heil en zekerheid. Wie weet er wat genezen is, dan wie zonder verdoovingen z’n krankheid te dragen had”. Zoals het de aangevochtene die zijn twijfels niet verbergt is die tot werkelijke ‘eenvoud des geloofs’ komt.¹⁶² Opnieuw – en dat is blijkbaar belangrijk voor Miskotte – benadrukt hij dat dit geen ‘methode’, ‘denk – weg’ of ‘levensweg’ is die *nij* beheersen, je *wordt* erop gebracht. Dat blijkt bij Miskotte twee kanten te hebben: de aanvechting is een existentiële ervaring waarin de grond onder het bestaan verdwijnt en het is een ervaring die door ons op geen enkele wijze in te brengen of te stileren is. Verderop in het boek wijst Miskotte op die laatste mogelijkheid: “Is het wellicht zóó, dat gij uw volhardend vragen tot een nieuwe gestalte hebt opgevijzeld en dat ge, ondanks den schijn van onrust, u metterwoon hebt gevestigd in uw vragen?”¹⁶³

4.1.2.2 BILDAD

Na Elifaz volgt vriend Bildad, de man die volgens Miskotte bang is. Want als het leed Job zo kan treffen, dan de vrome Bildad ook. Miskotte verwijt Bildad geen recht te doen aan Gods verborgenheid – meer over dat thema hieronder (4.3.3). Hij weet te goed Wie God is. En Job? Hij gaat schelden, richting God en mensen – en Miskotte neemt het voor hem op als zou de aangevochtene van hogerhand geïnspireerd met woorden smijten.

Tussendoor verwijt Miskotte Jobs vrienden dat ze de aangevochtene als toeschouwer benaderen. In existentialistische termen (“Wij zijn ‘geworpen’”) betoogt Miskotte dat ‘zijn’ een beschouwing niet toelaat. We dragen de last van het wereldgebeuren mee – ook als dat ons in strikt persoonlijke zin niet treft. Omgekeerd geeft Job stem aan “de geheele schare ongelukkigen”. En ook in de gesprekken en antwoorden, door Miskotte prachtig beschreven als “een onweer van elkaar weersprekende gedachten”, komt niet alleen Jobs ziel aan de oppervlakte, maar “het leven van elken werelddag”.¹⁶⁴ *Nota bene* in zijn klagen komt hij de zelfzucht te boven, zo noteert Miskotte.

---

¹⁶¹ Miskotte, *Antwoord*, 112.

¹⁶² Miskotte, *Antwoord*, 117.

¹⁶³ Miskotte, *Antwoord*, 234-235.

¹⁶⁴ Miskotte, *Antwoord*, 140.

Omdat de vrienden zich aan het wereldleed onttrekken kunnen ze in ronde redeneringen over God spreken. Ze zitten bij de aangevochten Job, maar weren zijn vragen af door de werkelijkheid van God en hun vriend te laten rijmen. Die vriend begrijpt er juist niets van. En zo is volgens Miskotte Job bij uitstek dé gelovige: hoewel de werkelijkheid het tegenspreekt beroept hij zich op God. “Het is puur gelóóf! Het heeft geen aanwijsbaren grond”.¹⁶⁵ De rechtvaardigheid Gods zoals zijn vrienden te berde brengen, daar loopt Job mee vast, maar de Verborgene heeft hij heimelijk lief. “Hij ligt op de aschbelt zijner godverlatenheid en toch leeft er in hem iets van die bovenredelijke zekerheid van den psalmist: ‘Gij zult mijne ziel niet in de hel verlaten’”.¹⁶⁶

En dan te bedenken, zo benadrukt Miskotte, dat Job geen weet had van een toekomst na de dood. Dit leven is “het gezichtsveld van Gods daden” – en dat versterkt de ernst van de doodwensen van Job. En die uit zich in sarcasme over de “Mensenhoeder” (7, 20). Maar de wanhopige hoon van deze aangevochtene is dan wel anders dan de honende wanhoop van Multatuli’s poëzie. Multatuli had in zijn wanhoop slechts gehoord (“Op, op, gij god, die niet bestaat, help meel”) om vervolgens zijn vragen voor zich te houden. Miskotte vindt Multatuli’s toon gemaakt en pretentieuus.¹⁶⁷

Wat is dan het beslissende verschil tussen de wanhoop van Job en die van deze dichter? Gods verborgenheid wekt voor Job verwachting. En zo blijft hij bij God om Hemzelf, zonder enige vorm van eigenbelang.¹⁶⁸ Sterker nog, de aanvechting leert af te zien van eigen vermeende godsvrucht. Daarmee is bij Miskotte de aanvechting nauw verbonden aan de aard van geloven en gerechtvaardigd worden. Dat wordt bijvoorbeeld duidelijk in dit citaat: “Juist daarin openbaart zich God als God, dat hij in de diepte der vertwijfeling Zijn heimelijk ja tot ons leven spreekt, dat hij dat leven, zooals het is, vrijspreekt en ‘rechtvaardigt’”.¹⁶⁹

4.1.2.3 *SOFAR*

Als de volgende vriend, Sofar, Job goddeloosheid verwijt, gaat Miskotte daarin mee. Maar dan wel in een zeer specifieke zin. Job is goddeloos, omdat hij afstand neemt van het godsbeeld van zijn vrienden. Maar van God kan hij geen afstand doen. Zelfs als Job God verwijten maakt en Hem bevrägt, “is ook zijn spot en zijn vloeken vol geloofskracht”.¹⁷⁰ In het duister ziet hij uit naar zijn komst, de komst van de Almachtige die op een andere manier dan in onze schema’s rechtvaardig is. Zo beroept Job zich in het donker op God – tegen God (16, 18). Dat God recht verschafft tegen God, is volgens Miskotte de kern van het boek met als bedoeling de openbaring van de Verborgene. “Zich op God te beroepen tegen God, van God-vijand op God-vriend, van den God der ervaring op den God van de openbaring, die nog kómen moet (...)”, zo schrijft Miskotte in een stijl die aan Luther doet denken.¹⁷¹ Waarom houdt Hij zich verborgen? “Om de

---

¹⁶⁵ Miskotte, *Antwoord*, 126.

¹⁶⁶ Miskotte, *Antwoord*, 127.

¹⁶⁷ Miskotte, *Antwoord*, 137.

¹⁶⁸ Miskotte citeert in dit verband woorden van A. Th. Jonker die doen denken aan Miskotte’s preek ‘Geloof bij de gratie Gods’: “Door bange worsteling en bittere ervaring leeren wij het wel, dat wij ook de bekommernis omtrent ons geloof aan God hebben te verliezen”, Miskotte, *Antwoord*, 139.

¹⁶⁹ Miskotte, *Antwoord*, 139.

¹⁷⁰ Miskotte, *Antwoord*, 147.

¹⁷¹ Miskotte, *Antwoord*, 151. Vgl. Bakker over *contra Deum in Deum* bij Luther: Bakker, *Coram Deo*, 201-208.

mensch in zijn verborgen omgang te kunnen inwijden”.¹⁷² God *zal* de Losser zijn. Dat is volgens Miskotte niets anders dan geloof – “daartoe komt geen mensch uit zichzelf”. En daarmee staat Job tegenover zijn vrienden. Miskotte stelt hen zelfs aan de kant van de Aanklager. “Vergeldingstheorie=moraal=godsdiens=ons belang= onze ‘God’”.¹⁷³ Er is bij hen geen godsvrucht ‘om niet’.

In het strijden met God en met zijn vrienden is Job zoekende. Hij beweegt heen en weer, soms klinkt er iets van berusting en stelt hij zijn vrienden in het gelijk. Op andere plaatsen gaat hij toch weer over tot zelfverdediging. Zo wisselen ook God als vijand en God als vriend elkaar af.¹⁷⁴ Hij is niet na te rekenen. “Wat wij zien in de wereld laat zich niet of ternauwernood rijmen met hetgeen wij hooren in het Woord Gods, dat tot ons geschied is”.¹⁷⁵ Daar hoort ook de huivering bij dat Hij ‘bovenredelijk’ te werk gaat. Hij is niet de rekenmeester met wie je het op een akkoordje kunt gooien, maar de Verborgene voor wie je buigt – en die je kunt bevragen.

Jobs slotwoord (“het hardop praten van een bejaard man”) is een pleidooi voor zijn onschuld. Miskotte taxeert het als Jobs spreken tegen de “God” van zijn vrienden, een spook. “Hij geniet hier van zijn eigen onschuld, en hij gaat er in op. Dat kan alleen, omdat en voorzover hij voor “God” staat. Voor Gød is men nimmer rein, maar ook nimmer eenzaam”.¹⁷⁶

4.1.2.4 ELIHU

Als Job is uitgesproken, krijgt de jongste van het stel, Elihu, het woord. En die kan op meer sympathie van Miskotte rekenen: hij is fijnzinniger en onder de indruk van Gods vreemdheid. Hij beroept zich – tegen Job – op Gods verborgen wijsheid. Elihu bevraagt het vragen van de aangevochtene met de vraag wie de mens is tegenover God. Miskotte heeft best sympathie voor de redeneerkracht van Elihu, maar: “wijsheid is geen arts enij voor zielesmart”.¹⁷⁷ En Job? Hij zwijgt – en dat is wijs.

4.1.2.5 DE STEM VAN DE LOSSER

En dan antwoordt de HEERE zelf. In al het spreken heeft Hij de vraag vernomen. God antwoordt op zijn beurt door te vragen – waarop Job het antwoord schuldig moet blijven. Hij protesteert niet langer, omdat hij nu de stem van de Losser hoort. Wat overblijft? “Wonder is het leven, ’t kent waarom noch waartoe, geen andere grond dan Gods scheppende Daad, geen ander doel dan Zijne Zelfverheerlijking, waarin ons heil (...) mede besloten is”.¹⁷⁸ Juist omdat God almachtig is, kan hij ‘doelloos’ te werk gaan – op een manier die wij niet hadden bedacht, vandaar ook de lof op de zeemonsters in Job 40. Waar alles voor ons duidelijk is, hebben we zelf een ‘God’ gecreëerd, want waar God handelt “is meestal voor den mensch alles

---

¹⁷² Miskotte, *Antwoord*, 161.

¹⁷³ Miskotte, *Antwoord*, 153.

¹⁷⁴ Het zijn uiteindelijk maar ‘ogenblikken’ waarin Job volmondig vertrouwt. Hoewel, ‘maar?’ ‘Want deze ogenblikken, op geen klok, op geen seconde-wijzer af te lezen, zijn nochtans kwalitatief méér dan alle strijd van onzen levenstijd, ster-licht gewelf, uitspannel eindelijk, wereld van liefde, ruimten zonder naam, o eeuwig oogenblik en laatste ‘ure’”, in: Miskotte, *Antwoord*, 161.

¹⁷⁵ Miskotte, *Antwoord*, 166.

¹⁷⁶ Miskotte, *Antwoord*, 173.

¹⁷⁷ Miskotte, *Antwoord*, 180.

¹⁷⁸ Miskotte, *Antwoord*, 187.

onklaar”.¹⁷⁹ Gods nabijheid door zijn spreken is de “dooddoener’ waarmee God en de aangevochtene samenzweren tegen al de woorden van de wereld en van de religie”.¹⁸⁰ Zo is Hij de Losser (19, 25). Geen buigen voor de Oppermacht, maar het Woord heerst als Oppermacht.¹⁸¹

God antwoordt al vragend vanuit het onweer. En ons antwoord op het Antwoord? Dat kan volgens Miskotte slechts een ding zijn: liefde tot God – te midden van het zuchten der creatuur. Job roept in het laatste hoofdstuk zijn spijt uit – ‘geen moreel, maar ’n godvruchtig berouw’. Jobs schuld komt aan de dag, aldus Miskotte. Hoe? *Na* de openbaring volgt de zelfontdekking – waaronder die van (verborgen) hoogmoed. Had hij dan ongelijk? Miskotte antwoordt met een beroep op Kierkegaard ‘ja’ en ‘nee’. Een van de redenen voor dit dubbele antwoord: “(...) ongelijk kreeg hij, omdat hij God voor een Satan gehouden had; gelijk kreeg hij, voorzover hij déze God nochtans niet had willen aanvaarden als God”.¹⁸² En: “Juist daarom heeft hij gevraagd, omdat hij van God geen duivel wilde hebben, dáárom heeft hij van deze tronie, die den ganschen hemel in beslag nam, zich beroepen op den ‘Getuige’, die oogenschijnlijk nergens is, die verborgen is”.¹⁸³

Het antwoord toont de paradox dat zelfs de afgrond niet van God verlaten is en dat zelfs het lijden, “de aanvechting onder al het onverklaarbare”, het Woord bevestigt. Dan verkeer je in heel andere sferen dan juridische gerechtigheid, het is veeleer “de gerechtigheid als soevereine weldaad”.

Aan het slot van het Jobboek breekt de lach door: Job moet *nota bene* bidden voor zijn vrienden. Onder vier ogen kende Job zijn plek, maar tegenover de “rustige vromen” geeft God Job gelijk. Jobs opstandigheid bleek een vorm van trouw, zich vastklampen aan de trouw van de Ander. De Heere toont vervolgens dat zijn woord daad is en zegent Job in het ‘gewone leven’, onder andere met de geboorte van zijn dochters Duifje, Kassiageur en Poederdoosje. Zo eindigt het boek met de idylle.

4.2.3 ANTWOORD UIT HET ONWEER

‘Oud ben ik geworden, een paar werelden heb ik ten onder zien gaan, eindelijk ben ik wijs geworden. Al die jaren was ik een dwaze onderwijzer. Nu weet ik wat ik zeg(...). Ik geloof dat ik met je mee mag rijden,’ zei Mendel. ‘Zware zonden heb ik begaan, de Heer heeft een oogje dichtgeknepen. Een ispravnik heb ik Hem genoemd. Hij heeft Zijn oren dichtgestopt. Hij is zo groot dat ons slechtheid heel klein wordt. Ik mag met je meerijden’.¹⁸⁴

Ten slotte kreeg Job antwoord. Net als Mendel in het bovengenoemde citaat weet Job wat hij zegt, nu hij God anders heeft leren kennen. Mendel’s gehandicapte zoon Menoechem is een gevierd artiest geworden en zoekt zijn vader op in Amerika. Mendel krijgt zijn idylle. Idylle en aanvechting, het bijbelboek Job is vol tegenstellingen. Er is slechts één element van eenheid volgens Miskotte en dat is het vragen naar God tegen

---

¹⁷⁹ Miskotte, *Antwoord*, 192.

¹⁸⁰ Miskotte, *Antwoord*, 194.

¹⁸¹ Miskotte, *Antwoord*, 196.

¹⁸² Miskotte, *Antwoord*, 206.

¹⁸³ Miskotte, *Antwoord*, 213.

¹⁸⁴ Roth, *Job*, 155 en 200.

‘God’. Wie volhardt in het vragen, zal gered worden. Die woorden zijn niet alleen gericht tot tevreden kerkgangers, maar Miskotte richt de pijlen ook op het atheïsme. Miskotte’s kritiek op het atheïsme is dat het de neerslag van *verdrongen* vragen is. Zonder God kent het leven geen richting meer en de vragen geen adres. Miskotte schetst het beeld van een balsturige jongen die de handen in de zakken houdt. En die hand verkrampst in het verborgen tot een vuist, want het vragen is er wel. Maar de atheïst legt zich neer bij de zinloosheid van het leven en gelooft het wel. Wat overblijft zijn niet meer de hoogten en diepten van het leven, maar de middelmaat van het burgerlijk bestaan. Uit dat bestaan wil Miskotte wakker roepen: “Gij behoeft niet als een kermel te zijn, een suffe woestijnwanger, die de mijlen der middelmatigheid doormeet (...) En daarom komt de aangevochtene ons telkens beschamen... en troosten: het zou niet nodig zijn...”¹⁸⁵ Tegen het comfortabel optimisme in, tegen de spot, roept Miskotte de lezer op te worstelen en te strijden – als het om God te doen is. “Gij moet weten dat Gods liefste kinderen in den vurigen wagen van Zijn eindelijk antwoord zijn ten hemel gevaren en weer nederdaalden naar hun kantoor, hun winkel, hun waschtobbe terug, in hun oude leed verzoend”.¹⁸⁶

Want wie vraagt krijgt (ongedacht) antwoord. “En ik zeg: geneer u niet, stel u de gezegende opstandigheid van den aangevochtene gedurig voor oogen”.¹⁸⁷ Sterker nog: je *mag* niet berusten, je *moet vragen*, omdat zoals het bijbelboek Job laat zien de Vriend in een vijand verandert en daarmee de aanvechting losbarst. Berusting kan een berusting zijn in de Godsvervreemding, aldus Miskotte. En daarom: “wee hem, die niet meer vraagt”, zo klinkt de echo van het essay ‘Het jodendom als vraag’.¹⁸⁸ Een voorbeeld van zogenaamde gelovige berusting beschrijft Miskotte in zijn dagboeken. Hij heeft een bijbels dagboek van N. Buffinga, *Donkerheid en Dageraad* (1935) gelezen. Miskotte noteert:

Natuurlijk wordt eindeloos de opstandige geïnterrumpeerd met christelijke ‘correcties’: ‘t Is dus niet zo, dat ge zeggen moogt: wat heeft Job geklaagd en gezucht, dus mag ik ’t ook doen in mijn smartelijk lot... maar gij moet spreken: ik lees in ’t boek Job dat hij ten onrechte zo rumoerig en opstandig is geweest... dus wil Hij mij erdoor leren, dat ik mij berustend en goedkeurend schikken moet naar Zijn wil’.¹⁸⁹

Gezien Miskotte’s betoog in *Antwoord uit het omweer* heeft hij zich zeer gestoord aan het verstommen van de vragen door deze eenzijdige lezing van het boek Job vanuit de epiloog. Het dagboek illustreert precies Miskotte’s waarschuwingen voor het wegstijgen van de afgrond in “tamme vormen van godsdienstig denken en handelen”.¹⁹⁰

Ook in het laatste deel gebruikt Miskotte het woord ‘afgrond’ op een manier die minder beklemmend is dan het woord doet vermoeden. “De afgrond is het vaderland. Daarom: de afgrond bedekken, is het vaderland ontrooven aan onze blikken, die zich rekken om een uitzicht uit dit benard bestaan. Alleen in het Donker

---

¹⁸⁵ Miskotte, *Antwoord*, 223.

¹⁸⁶ Miskotte, *Antwoord*, 224.

¹⁸⁷ Miskotte, *Antwoord*, 227. Deze woorden parafraseert Miskotte (met toelichtende woorden) in *Bijbels ABC*, 94.

¹⁸⁸ Miskotte, *Antwoord*, 229.

¹⁸⁹ Miskotte, *Dagboeken 1935-1937*, 107.

¹⁹⁰ Miskotte, *Antwoord*, 241.

Gods kan gemeenschap geboren worden”.¹⁹¹ En het luistert nauw, je kunt er geen trucje van maken. “Is het wellicht zóó, dat gij uw volhardend vragen tot een nieuwe gestalte hebt opgevijzeld en dat ge, ondanks den schijn van onrust, u metterwoon hebt gevestigd in uw vragen?”. En, scherp: “We spelen dan, dat we “in de put zijn’, maar we komen niet werkelijk in de put”.¹⁹²

In die put, in de afgrond is de mens nooit alleen. God zet Iemand naast ons die dieper en lager heeft geleefd. “Want ik heb den vasten grond gevonden, niet in mijzelf, niet in mijn diepgang, maar in de diepte, waarin Immanuel is. Nooit was ik dieper in Gods gemeenschap, dan toen ik met al mijn *afgrondelijke* vragen verzonk”.¹⁹³ De gemeenschap met God die wordt geboren in het donker, door Hem gevonden worden in de afgrond: ook op deze plaatsen blijkt weer hoe de aanvechting bij Miskotte verbonden is met de rechtvaardiging. Vrijheid en vrijspraak ontvang je wanneer je geen houvast meer hebt in eigen ziel. Dat noemt hij zelfs de dood. Het is “loslaten en vallen, door alles héén vallen (...)”.¹⁹⁴

Miskotte waarschuwt voor de verleiding je de aanvechting van het lijf te houden en te blijven bij ‘tamme’ godsdienst. En dat doet hij fijnzinnig en fel:

Niets is doodelijker voor het geloof dan de hebbelijkheid steeds de blik af te wenden, wanneer het ongerijmde zich voordoet en van te voren met onszelf af te spreken, dat wij niets, wat er ook gebeure, ons al te zeer zullen aantrekken, met het oog op een goede spijsvertering, een geregelde nachtrust, een onverstoorbare levenslust, een onwankelbare geloovigheid; een bijzondere geestelijke prestatie, waarbij we ons zelf en de dierbare geestverwanten de kuif opstrijken: wij dragen het toch maar en zonder een spier te verrekken, wat zal dat de ongeloovigen ‘jaloersch’ maken!¹⁹⁵

Maar waarom, zo vraagt Miskotte, heeft God dan de “opstandigheid van den aangevochtene gewijd tot een licht voor de eeuwen?”. Hij heeft immers het boek Job gegeven, zodat wij onze stem gebruiken om te *vragen*. En voorbij de grenzen van ons verstand, aan de grenzen van onze vroomheid worden we gevonden en zalig gemaakt.

Miskotte loopt nog enkele wijsgerige redeneringen langs. Zonder verwachting, want de aangevochtenen “vermoeden dat de ‘redelijkheid’ de slaap is van de ziel. En daarom laten zij Hem, die in den nacht hen overviel, niet los, tenzij Hij zegent en weer en weer zegent”, schrijft Miskotte met een verwijzing naar Jakobs worsteling (Genesis 32). En daarom hield Job ook geduldig vol. De “werkelijk-aangevochtenen” krijgen ook iets geniaals in de “gave der vermetelheid” in hun Godsvertrouwen. “Maar wee ons wanneer wij de treurnis, de dorst, het vragen der aanvechting methodisch willen uitschakelen of van te voren, vóór het leven ons nog goed geraakt heeft, willen afsnoeren, om zoo de vrome man te blijven”.¹⁹⁶

In dit laatste deel van het boek gaat Miskotte uitgebreider in op Christus als dé aangevochtene bij wie Jobs ‘waarom?’ nauwelijks een vraag mag heten. Zowel mensen als de hemel zijn tegen Hem. In zijn kreet aan

---

¹⁹¹ Miskotte, *Antwoord*, 232.

¹⁹² Miskotte, *Antwoord*, 235.

¹⁹³ Miskotte, *Antwoord*, 238. *Cursivering wlwk.*

¹⁹⁴ Miskotte, *Antwoord*, 237.

¹⁹⁵ Miskotte, *Antwoord*, 241.

¹⁹⁶ Miskotte, *Antwoord*, 266.

het kruis klinkt “al het leed van aangevochten menschenkinderen, alle waarom der gansche worstelende wereld”.

Miskotte benadrukt in hoofdstuk VI van dit deel van het boek nog eens dat de aanvechting die het leed met zich meebrengt niet in de eerste plaats door onze persoonlijke levensomstandigheden wordt veroorzaakt, maar door wat onze medemens overkomt. Daarin past ons voorzichtigheid het leed van een ander als ‘edel’ te typeren. Maar laten we wel vragen, zo benadrukt Miskotte, tegen de berusting in, tegen het “doezelig dictaat der domheid, dat het leven naar wezen en gestalte, nu genoegzaam doorzichtig is gemaakt”¹⁹⁷. En daar is hij niet gerust op. “Dit is een tijd, waarin de moed tot vragen sterft”, zo herhaalt Miskotte de eerste bladzijde, de inzet van het boek.¹⁹⁸ En juist daarom moet de zielzorg daarop aandringen. Want er zijn “onder de massa vele zonen van Job, van den aangevochtene, die God alléén kunnen vasthouden, als zij niet berusten, als van golfslag tot golfslag hun vragen uitstromen mag”.¹⁹⁹

Miskotte neemt daarom stelling tegen een boek over de theodicee uit 1931 (het blijkt van de gereformeerde predikant A. Kuiper jr. te zijn, zoon van de bekende staatsman, journalist en theoloog Abraham Kuiper).²⁰⁰ Miskotte plaatst het aan de kant van Jobs vrienden, Kuiper behoort tot het nakroost van Elifaz, Bildad en Sofar: hij is ongeschokt. Miskotte komt dan fel uit de hoek: “ (...) het versimpelen van het leven, de euvele moed abstracte dooddoeners uit te geven voor openbaring is met name voor een dienaar des Woords een meinedig ondernemen”.²⁰¹ Het ‘Jobboek’ toont dat daarentegen het “vragen van den aangevochtene een wijze is, waarop de mensch recht, rechtmatig en oprecht over God kan spreken”.²⁰²

In het licht van de aangevochtene die het antwoord kreeg in Gods verborgenheid, loopt Miskotte de verklaringen van Jobs vrienden nog eens langs. Die werden eerst afgewezen, maar krijgen nu alsnog een zekere geldigheid. Maar hoewel ze vergelijkbaar klinken, is het de ontmoeting met de Verborgene die het toch tot wezenlijk andere woorden maakt dan toen de vrienden - redenerend vanuit hun concepten en gedachten over God - spraken. In de woorden van Miskotte gelden deze verklaringen slechts “waar de slaap week en de positieve zin van Gods verborgenheid werd ervaren (...)”.²⁰³

Dat geldt in de eerste plaats het motief van straf. Het is het geweld, waarmee God op de zelfstandigheid der gevallen wereld reageert, schrijft Miskotte. En Job deelt in die “oer-eigen” houding tegenover God. Dat is niet hetzelfde als de door Miskotte gewraakte vergeldingsleer. “Het göddelijke nu van de straf ligt in haar hoogheid en vrijheid, die in de leer der vergelding niet past”.²⁰⁴ Zo is Gods gerechtigheid in het gericht verborgen, “hoewel het in het gelóóf vaststaat dat deze gerechtigheid rein is in zichzelf”.²⁰⁵

Ook de tweede verklaring, die van voortgang, krijgt op een heel eigen manier plek, namelijk in de toenemende onmogelijkheid het onverdraaglijke te rechtvaardigen.

---

¹⁹⁷ Miskotte, *Antwoord*, 271.

¹⁹⁸ Miskotte, *Antwoord*, 269.

¹⁹⁹ Miskotte, *Antwoord*, 272.

²⁰⁰ Kuiper, A. jr., *Theodicee. Dat God rechtvaardig is in de regering der wereld* (Delft: 1931).

²⁰¹ Miskotte, *Antwoord*, 278.

²⁰² Miskotte, *Antwoord*, 281.

²⁰³ Miskotte, *Antwoord*, 282.

²⁰⁴ Miskotte, *Antwoord*, 283-284.

²⁰⁵ Miskotte, *Antwoord*, 284.

Dat raakt aan het derde motief, dat van opvoeding. De kern van die opvoeding is volgens Miskotte wederom dat wij steeds meer afzien van vermeend potentieel geloof in onszelf. “Wie het antwoord-uit-het-onweer vernam en verneemt, dien is de grond van een algemeen, redelijk Godsgeloof onder de voeten weggetrokken. Hij is opgevoed en wordt opgevoed, ja, ook door het lijden, tot het bitter en zalig inzicht, dat hij uit zichzelf niet in staat is aan God, den Héére te gelooven”.²⁰⁶ Zo spreekt God tot “zijn aangevochten gunstgenoot”. En het is dat Woord, “waarvoor den aangevochtene steeds weer stil wordt”.²⁰⁷

Aan de genoemde redenen voegt Miskotte er nog een toe: de aanvechting is goed voor de “diepte en kracht van ons ethisch leven”. Miskotte wijst onder andere op het mededogen met wie lijdt, nu je van binnenuit het lijden kent. Hij brengt dit ethisch element in verband met het begrip heiligheid en dat is meer dan ‘zedelijkheid’. Heiligheid overstijgt de deugden omdat ze niet van deugden weet, noch van zelfverwerkelijking. Het “wijst terug naar een Werk Gods, dat zich aan den mensch voltrekt”.²⁰⁸ Deze heiligheid is een vrucht van vrede, is een soort kinderlijkheid, waarbij het leven iets van spel hervindt – juist omdat God de werkelijke ernst van het leven op zich neemt. En bij uitstek het kind *vraagt*, met het “psalmboek tot brevier”, en dan wordt het “zóó, dat ook het zuchten en zagen van het harmonium op den tamsten Zondagachtermiddag aangeraakt kan zijn door deze onrust van het onweer en de plechtige bevangenheid van verwachting (...)”.²⁰⁹ Het is het leven van het geloof verzoend te zijn door het Antwoord uit het onweer en te belijden nog niet verlost te zijn en daarom met de moed der wanhoop uit te zien als de wachters op de morgen. Zo zijn de aangevochtenen hulpeloze kinderen, die juist daarom worden geholpen. Daar klinkt de verzekering ‘met Mij’ tot ons. Het “stort als een hemelstilte neder op het aangevochten hart”.²¹⁰ Het is een ‘stil-worden’ van kinderen, maar – zo verwoordt Miskotte– zo dat hen in den storm een stilte doorwoont. En het is de stilte van die Liefde, die hen verkoren heeft, die hen “gekend heeft vóór de grondlegging dezer raadselachtige wereld”.²¹¹ De grond van de liefde ligt dus in Gods verkiezing. Zo schittert aan het einde van Job dat de Verborgene ‘om niet’ liefheeft.

Verder gaat Miskotte in verband met het ethische aspect in op de epiloog of, zoals hij het einde graag typeert, de ‘idylle’ waarmee het bijbelboek eindigt. Dat is niet zoiets als ‘eind goed, al goed’. “Dit burgerlijk einde is dus tegelijk messiaansch en te beschouwen als een vorm van wachten”.²¹² Wie antwoord gekregen heeft, leeft hier en nu als gezegend mens, maar juist als ‘beantwoorde’ strekt hij zich ook uit naar het uiteindelijke Antwoord. In andere bewoordingen: “Deze epiloog is tegelijk een proloog; de idylle is profetie (...). Dit leven blijft dus vol messiaansch ongeduld”.²¹³ En tegelijkertijd is er ook de glans van Gods goedheid over het aardse bestaan. Er ontstaat ruimte voor rust, schoonheid en het goede. In de bloemrijke taal van Miskotte: “De heiliging der aangevochtenen laat ruimte voor hetgeen bij hen wel het minst te verwachten zou zijn: een verstillig, een dankbaarheid voor de lieve, kleine dingen en voor de schoonheid van ’t Duijfe,

---

²⁰⁶ Miskotte, *Antwoord*, 287.

²⁰⁷ Miskotte, *Antwoord*, 289. Miskotte typeert zowel de ‘opstandige’ als de ‘stille’ als gelovend, zie onder andere Miskotte, *Antwoord*, 291.

²⁰⁸ Miskotte, *Antwoord*, 291.

²⁰⁹ Miskotte, *Antwoord*, 296.

²¹⁰ Miskotte, *Antwoord*, 299.

²¹¹ Miskotte, *Antwoord*, 303.

²¹² Miskotte, *Antwoord*, 305.

²¹³ Miskotte, *Antwoord*, 309.

van de Kassiageur, van 't Poederdoosje".²¹⁴ In die levensaanvaarding ziet Miskotte een waarheidselement van het "heidensch levensgevoel". Tegelijkertijd is de idylle in Job het tegenovergestelde van de heidense gedachte van het leven als een tragedie, waarin de held zich groot houdt. Job is het om God te doen. "Ja, Job gunt God de zaligheid".²¹⁵ Miskotte plaatst deze uitspraak tegenover het beeld van de tragische mens voor wie Gods zalig-zijn, zijn karakter, tegen Hem getuigt in het licht van het wereldgebeuren. Job is bezweken onder het antwoord en verheugt zich in God. Zo wordt Hij gerechtvaardigd.²¹⁶

Tot slot verbindt Miskotte de idylle van Job met de viering van de zondag die wordt getekend in de paradox van rust en onrust, vrede te midden van de onvrede. Het is de liefde tot God die een vrede is die rust en onrust in zich draagt. Het is de eenheid van reis en rust, van geluk en gemis. En zo verwijst de dag des Heeren naar de jongste dag. Waar de idylle begint? Bij het stil-worden te midden van het onweer, in het "stilworden van den aangevochtene!".²¹⁷ Het is een stil worden in de hartstochtelijke verwachting van het komen van de Ander.

4.3 ANALYSE VAN HET THEMA AANVECHTING IN *ANTWOORD UIT HET ONWEER*

Uit de weergave van *Antwoord uit het onweer* blijkt al hoe het thema aanvechting verweven is met de thematiek van het Bijbelboek Job en de manier waarop Miskotte het boek becommentarieert. In deze paragraaf wordt dat gesystematiseerd. Op welke manier klinkt bij Miskotte in deze publicatie de aanvechting door en wat valt daarin op? In die analyse is soms een uitstapje naar het bredere raamwerk van de wijze waarop Miskotte theologie bedrijft nodig. En omwille van de systematische analyse worden hieronder dingen uiteen gelegd die voor Miskotte samenvallen.

4.3.1 AANVECHTING TEGENOVER DE BERUSTING

In de eerste plaats is in heel het *Antwoord uit het onweer* een atypische vorm van aanvechting prominent aanwezig. Het is de aanvechting om te berusten in de stand van zaken, ook in het lijden. Hoe hardnekkig die is, tonen de vrienden van Job. In de nabijheid van Job onttrekken ze zich alsnog aan het leed door afgeronde antwoorden te formuleren, zodat de gapende kloof tussen het belijden van God en de situatie van hun vriend ogenschijnlijk is gedicht.

Dat protest tegen de berusting had Miskotte geleerd van het "maateloze, joodsche twisten met het bestaande".²¹⁸ En Miskotte ziet om zich heen berusting alom. Vragen worden ingeslikt, op verschillende manieren. Dat kan op 'heidense' wijze gebeuren omdat het leven als lijden een lot is. De berusting kan eveneens op vrome wijze worden gevormd door genoeg te nemen met antwoorden en weg te blijven bij het 'waarom?'. Berustend zwijgen is een aanvechting die bij ieder mens op de loer ligt. En de weg uit deze

---

²¹⁴ Miskotte, *Antwoord*, 309.

²¹⁵ Miskotte, *Antwoord*, 313.

²¹⁶ Miskotte, *Antwoord*, 251.

²¹⁷ Miskotte, *Antwoord*, 319.

²¹⁸ Miskotte, *Antwoord*, 26.

aanvechting is blijvend te vragen. Miskotte kwam deze vorm van aanvechting ook tegen in zijn pastorale praktijk. In een tamelijk crue hartenkreet klinkt dat als volgt:

Onder de mensen: vandaag 9 achter elkaar; ze dóen er niet aan en ze geloven niks. Goed, best, begrijpelijk, eerlijk! Als ze nu wanhopig waren, het Spaarne inliepen en zich verdrongen; als ze hun verbitterde wezen samenbalden tot een klacht, een aanklacht, waarvoor ik kon verschrikken, waarin ik zou kunnen delen en hun broeder zijn!²¹⁹

Hij beschrijft dan vervolgens eerlijk dat hij makkelijk meegaat in de gezelligheid van het bezoek – en daarmee van pastoraat geen sprake meer kan zijn. En vandaar klinkt zijn verzet tegen de berusting.

In dit pleidooi voor de aanvechting keert Miskotte zich tegen religieus denken en heidens idealisme, tegen wat hij ‘religie’ noemt. Die ‘religie’ kan verschillende gestalten aannemen, maar een belangrijke overeenkomst is dat in de religie God en werkelijkheid correleren. Dat kan zich uiten op een manier waarbij de natuur vergoddelijkt wordt. Een andere uiting is dat je denken over God wordt gevormd door wat je ziet en ervaart in deze werkelijkheid. Dat kan ook verpakt worden in metafysische principes en vormen van Godsleer. Met een citaat uit de dagboeken: “Of de maat, het klassieke, het objectieve als beeld, als ikoon, de rede, de geopenbaarde waarheid, de gehoorzaamheid, de continuïteit – maar dan God, de Levende prijsgegeven. Of God, de Levende gezocht, maar dan ook aanvaard de honger, de aanvechting, de eenzaamheid, de subjectieve geloofshartstocht, de existentiële ernst, het waagstuk en het moment”.²²⁰

Zijn verzet tegen ‘religie’, zijn afkeer van denken over God van ‘beneden’ naar ‘boven’ maakt Miskotte tot bondgenoot van Barth. In diens markante tweede *Römerbrief* (1922) speelt de kritiek op menselijke godsbeelden en eigen vermeende vroomheid een grote rol. God en mens sluiten niet op elkaar aan en wij treffen Hem niet aan in het verlengde van onze religieuze beleving, in het verlengde van ons denken. Die eenheid tussen God en mens is verbroken – en die grens blijft. We hebben diep in ons de neiging God in te kapselen – en onschadelijk te maken. Ons denken en doen moeten – als bij Job – worden gebroken om werkelijk in relatie tot God te staan.²²¹ “Der religiöse Übermut muss verschwinden, wenn die Einsicht von Gott aus Platz greifen soll”.²²² En voor dat inzicht van God uit zijn wij mensen radicaal aangewezen op openbaring. Daarvoor geeft de werkelijkheid zoals ze is ons geen steunpunten. “Glaube ist das Wagnis, zu wissen, was Gott weiß, und darum – nicht zu wissen, was Gott nicht mehr weiß”.²²³ Met deze absurd klinkende woorden (is er iets wat God niet meer weet?) bedoelt Barth dat wij gehouden zijn aan wat ons van Gods kant wordt geopenbaard en niet hoogmoedig daarbovenuit te redeneren. En wat Hij ons laat horen is het ‘nee’ tegen ons verloren bestaan én het ‘ja’ in het kruis van Christus.

Hoe zijn Barth en Miskotte met elkaar verknoopt? Miskotte kreeg op 1 februari 1923 de *Römerbrief* in handen en dat vormde het startpunt van een levenslange relatie, waarin Miskotte wordt getypeerd als “leerling en

---

²¹⁹ Miskotte, *Dagboeken 1930-1934*, 165.

²²⁰ Miskotte, *Dagboeken 1917-1930*, 427.

²²¹ Barth, K., *Der Römerbrief: Zweite Fassung (1922)*, Gesamtausgabe. II, Akademische Werke (Zürich: Theologischer Verlag, 2010), 74-75.

²²² Barth, *Römerbrief*, 60.

²²³ Barth, *Römerbrief*, 279.

vriend”²²⁴ – al was Miskotte allesbehalve een klakkeloos kopiïst van Barth. Niet alleen omdat Miskotte bezwaren had tegen onderdelen van Barth’s theologie, aanvankelijk bijvoorbeeld tegen diens afwijzing van de kinderdoop.²²⁵ Maar ook omdat Miskotte zijn eigenheid behield, bijvoorbeeld in zijn brede oriëntatie op de wereld van de cultuur. Publiekelijk heeft hij Barth echter verdedigd en bijgedragen aan de verspreiding van diens gedachtegoed in Nederland. Kritiek en vragen hield hij grotendeels binnenskamers – na te lezen in brieven, aantekeningen en vragen ter voorbereiding op gesprekken.²²⁶

De verhouding met Barth begon met een briefwisseling en resulteerde in bezoeken over en weer. Het is Barth die Miskotte geholpen heeft om van natuurmystiek te genezen en zich te richten op bijbelexegese. Is Barth’s religiekritiek dan ook doorslaggevend geweest in Miskotte’s omgang met het bijbelboek Job? Nee, om de eenvoudige reden dat dat *Antwoord in het onweer* al in de ‘grondverf’ stond met de serie ‘Waarom?’ in het kerkblad van Kortgene. En deze serie verscheen voordat Miskotte het werk van Barth in handen kreeg. De naam van Barth komt slechts één keer in het boek voor. Miskotte citeert dan een alinea uit diens *De Apostolische Geloofsbelijdenis* (1935), bestaande uit een reeks voordrachten die Barth in Nederland hield en die door Miskotte werden vertaald en bewerkt, over Gods almacht die wordt bepaald door de openbaring van God de Vader in Christus.²²⁷ De exacte invloed van Barth op *Antwoord uit het onweer* is moeilijk te achterhalen, maar het pleidooi van Miskotte sluit inhoudelijk aan bij dat van Barth, ook in het spreken over Gods verborgenheid (4.3.3).

En ook Miskotte keert zich in *Antwoord uit het onweer* sterk tegen de religie. Zijn verzet tegen het denkend naar God toe redeneren lijkt niet alleen op de lijn van Barth in de *Römerbrief*, maar daarmee ook op het protest van Luther tegen de *theologia gloriae*. “Het buigen voor den bekenden ‘God’, die uit natuur en ervaring kan worden afgelezen is één van de meest satanische verzoeken van dit leven”.²²⁸

Dat leidt er zelfs toe dat Miskotte zich in *Antwoord uit het onweer* enkele keren expliciet uitspreekt tegen de door hem bewonderde ethische theoloog Gunning (1829-1905). De ethische theologie, waarvan Gunning een belangrijke vertegenwoordiger was, legde de verbinding tussen een orthodoxe leer en een nadruk op het gevoel. De aanduiding ‘ethisch’ slaat dus niet op deugdzaamheid of moreel bewustzijn, maar op het innerlijk. Het Evangelie wil mensen namelijk werkelijk tot een persoon maken. De Kruijff betoogt in zijn dissertatie dat de stem van Gunning Miskotte’s hele leven mee is gegaan, staande is gebleven naast die van Kohlbrugge en Barth. Ook wanneer deze ethische theologie religie en geloof bij elkaar houdt en daarmee op gespannen voet staat met Barth’s radicale religiekritiek, waarvoor Miskotte uiteindelijk zwicht. In 1951 nam Miskotte het in een essay in *In de Waagschaal* nog op voor de blijvende doorwerking van de ethische theologie,

---

²²⁴ Böhl, *Miskotte*, 120. Böhl constateert dat het leerling-zijn vanaf Miskotte’s Haarlemse jaren vorm krijgt (128).

²²⁵ Dat overtuigde bezwaar verdwijnt. In een nummer uit de tweede jaargang van *In de Waagschaal* wordt door een lezer de vraag gesteld waarom Miskotte zich nauwelijks uitspreekt over de kinderdoop. Miskotte geeft dan toe dat hij “in grote verlegenheid en tweestrijd” verkeert om te kiezen. Hij geeft aan geneigd te zijn het op te nemen voor de kinderdoop, maar hij is door geschriften en gesprekken met Barth net als Koopmans niet zo stellig meer. De omgang met Barth leidde tot de erkenning: “En toch heeft hij verder gezien dan wij (...); toch heeft hij weer veel meer gelijk dan we hebben kunnen bevroeden” (Miskotte, K.H., ‘VI. Gesprek met de lezer’, in Miskotte, K.H., *Karl Barth: Inspiratie en vertolking: inleidingen, essays, briefwisseling*, Verzameld Werk deel 2 (Kampen: Kok, 1987), 355-365, aldaar 360-361).

²²⁶ Zie voor de wijze waarop Miskotte Barth onthaalde en verwerkte Reeling Brouwer, R. H., ‘K.H. Miskotte, ‘de ziener en dichter onder mijn vrienden’, in Harinck, G., en Keulen, D. van (eds.), *De receptie van Karl Barth in Nederland* (Amersfoort: De Vuurbaak, 2022), 153-168.

²²⁷ Miskotte, *Antwoord*, 262-263.

²²⁸ Miskotte, *Antwoord*, 266. Vgl. Bakker, *Coram Deo*, 137-145.

bijvoorbeeld in de verbinding tussen kerk en cultuur, de betrokkenheid op de wereld “op de Areopagus van het moderne leven”.²²⁹ Daarnaast ziet De Kruijf in Miskotte’s bevindelijke beleving de blijvende invloed van Gunning.²³⁰ Toch neemt Miskotte in *Antwoord uit het omweer* enkele keren afstand van zijn leermeester. Zo noemt hij hem weliswaar eerbiedig “kerkvader”, maar verwijt hem de taal van de religieuze toeschouwer te spreken als Gunning stelt dat in de wereld wel individueel leed tegenkomt zoals bij Job, maar de wereld als geheel geen jammerdal kunt noemen.²³¹ En verderop protesteert hij tegen Gunnings (“de zeer vereerde en te vereeren leeraar”) stelling dat de natuurlijke en zedelijke ordeningen Gods zijn.²³² Dan blijkt inderdaad de invloed van Barth en joodse schrijvers als Rosenzweig het van Gunning te hebben gewonnen.²³³

4.3.2 AANVECHTING ALS WERELDVRAAG

Met dat ieder mens het gevaar loopt stil of cynisch te berusten is een tweede trek in Miskotte’s spreken over aanvechting gegeven. Ja, de vraag van Job is een diepe vraag van een enkele mens, zoals Miskotte in *Antwoord uit het omweer* meerdere aangrijpende voorbeelden geeft van (nieuws)feiten die niet anders dan een vraag kunnen ontlokken. Maar Miskotte herhaalt enkele malen dat de vraag van Job niet versmald mag worden tot een individuele vraag. Het is een bestaansvraag die ieder mens aangaat. Dat is wat Miskotte luisterend naar het leven in deze wereld heeft gezien. Miskotte acht het dan ook veelzeggend dat Job geen “zoon Israëls”, maar een “edomitisch vrome” is. Hij concludeert daaruit dat de vraag verder en breder strekt dan de vraag waarom het lijden Gods lievelingen overkomt.²³⁴ Het is niet alleen de vraag van het volk van het verbond. Leven betekent dus voor Miskotte leven te midden van de aanvechting die alom aanwezig is. De stem van Job is de “stem van de wéreld-nood”.²³⁵ Onduidelijk blijft wel hoe deze aanvechting als wereldvraag zich verhoudt tot de notie dat de aanvechting typisch een geloofsvraag is die de presentie van de Ene veronderstelt.

4.3.3 AANVECHTING VANWEGE GODS VERBORGENHEID

Bildad leeft bij een prentje van God; hij houdt het Job vóór en zegt: Kijk nu eens goed, dit is een heel duidelijke kiek, en dat is mijn God, weet u, en wij (ik en Hij) zijn het volkomen eens; treffend komt onze eensgezindheid ook weer aan den dag in uw geval (...).²³⁶

²²⁹ Miskotte, K.H., ‘De ethische richting’, in Miskotte, K.H., *In de Waagschaal*, Verzameld Werk 1 (Kampen: Kok, 1982), 331-335, aldaar 332. Die betrokkenheid op de tijd en medemens klinkt door in heel Miskotte’s werk, maar ook op talloze manieren in zijn omgang met het boek Job. Om een voorbeeld te noemen, uit het ‘Woord vooraf’ in *De Verborgene*: “Dit geschrift wil niets anders zijn dan een poging een enkel antiek of modern mensch, wiens lot op dat van Job gelijk, of wiens hart om het lot van zijn naaste lijdt, den moed te sterken”.

²³⁰ Kruijf, G.G. de, *Heiden, Jood en Christen*, 184. En in *Antwoord uit het omweer* spreek Miskotte over het “sacramentele leven ener lijdensgemeenschap” (261). Dat “sacramentele leven” is letterlijk een uitdrukking uit het door Miskotte gekoesterde boekje van Gunning, *Lijden en heerlijkheid* (Amsterdam: Van der Land, 1876), hoofdstuk IV.

²³¹ Miskotte, *Antwoord*, 58.

²³² Miskotte, *Antwoord*, 213.

²³³ Mogelijk is het dan ook niet toevallig dat in het eerste deel van de uitgegeven dagboeken heel veel Gunning-verwijzingen staan, maar die in deel II en III veel minder vertegenwoordigd zijn.

²³⁴ Miskotte, *Antwoord*, 82.

²³⁵ Miskotte, *Antwoord*, 50-51.

²³⁶ Miskotte, *Antwoord*, 120.

Volgens Miskotte sluiten God en werkelijkheid niet op elkaar aan. Dat betekent niet dat Hij niet betrokken is op deze wereld. Dat is Hij wel – en dat heeft Hij getoond in Jezus Christus. Maar wij kunnen onze ervaring van de werkelijkheid niet een-op-een geestelijk duiden, tot op God. Dat ons bestaan niet direct van zijn wil en handelen getuigt, maakt het voorkomen van aanvechting des te reëler. Want dan dringt des te meer dat de werkelijkheid *niet* rechtstreeks van Hem spreekt of juist zijn bestaan lijkt te weerspreken.

En dat is verbonden met een andere centrale gedachte in *Antwoord uit het omweer*, namelijk dat God de Verborgene is – zoals de titel van Miskotte's eerdere versie van zijn Job-commentaar benadrukt. Hij bestaat niet op mensenmaat en dat toont Hij in zijn openbaring. God openbaart zich in de Schrift door de Naam: JHWH (Exodus 3, 14). En in die Naam, 'Ik zal zijn die Ik zijn zal', onderscheidt Hij zich van de wereld en de godenwereld. Die Naam impliceert dat Hij vrijmachtig tegenwoordig én verborgen is – boven onze waarneming uit. Die Naam impliceert verzet tegen bovengenoemde berusting, omdat die toekomst – en daarmee onrust vanwege het bestaande, dan wel verwachting wekt. Net zoals de Naam verbonden is met Miskotte's verzet tegen natuurlijke godskennis, tegen wat hij 'religie' noemt.

In de oorlogsjaren heeft Miskotte het belang van de Naam uitgewerkt in *Bijbels ABC*, dat in 1941 werd gepubliceerd. Daarin benadrukt hij dat ons spreken en denken over God altijd moet beginnen bij zijn bijzondere openbaring en niet wat wij in algemene begrippen over God uit kunnen drukken. Dat betekent de doodsteek voor de natuurlijke theologie. De weg tot Godskennis gaat van het bijzondere naar het algemene. Zo kan hij spreken over de "methode van de Naam", HEERE: "éérst: déze God is ónze God en dan déze God is de enige, de almachtige, de alomtegenwoordige, enz."²³⁷ Deze bijvoeglijke naamwoorden kunnen nooit losgemaakt worden van de Naam. In die Naam zitten zijn deugden opgesloten en daarom is een uitdrukking als de "barmhartige HEERE" voor Miskotte een pleonasme.²³⁸ De Naam is voor Miskotte zo centraal dat die ook werkelijk in het midden van de Schriften staat en pas vandaar uit licht valt over schepping en verlossing. Dat midden wordt verkondigd, omdat de Godsnaam is uitgeschreven in het leven van Jezus Christus, wiens openbaring al onze projecties van 'God' ontmaskert. En slechts in het licht van de Naam krijgen de andere godsnamen hun plek. Zo is JHWH bijvoorbeeld Vader en blijkt JHWH de Machtige.

JHWH valt niet samen met onze werkelijkheid en onze begrippen. Miskotte benadrukt dat in *Antwoord uit het omweer* door Gods verborgenheid centraal te stellen. Die gedachte accentueert Miskotte onder andere als hij schrijft: "Een begrepen God is een gedachteding, is een afgod; wat men narekenen kan, kan nooit het goddelijke zijn. God is de Verborgene".²³⁹ Het citaat maakt duidelijk dat Miskotte's spreken over de Verborgene samenhangt met zijn verzet tegen religieus denken. Gods verborgenheid betekent een afweer tegen religie. "Zoodra de verborgenheid is uitgeschakeld, is ook het geopenbaarde geen openbaring meer. Dan vallen God en Godsgedachte samen".²⁴⁰ En: "Waar God Zich openbaart, daar is het altijd zoo, dat wij

---

²³⁷ Miskotte, *ABC*, 45.

²³⁸ Miskotte, *ABC*, 64.

²³⁹ Miskotte, *Antwoord*, 121.

²⁴⁰ Miskotte, *Antwoord*, 122.

ontdekken, dat wij in Hem alleen kunnen gelooven op grond van Zijn openbaring, niet uit onszelf, maar veeleer tegen onszelf en als in tegendeel van hetgeen wij van-onszelf-uit tot nog toe als werkelijkheid en als waarheid hebben ontdekt”.²⁴¹

Spreeken over God als de Verborgene is dus een spreken in paradoxen. Want de Verborgene is God die zich openbaart. “O, Verborgene, Gij laat U aan niemand onbetuigd!”, roept Miskotte uit.²⁴² Gods verborgenheid openbaart zich luisterend naar de werkelijkheid en naar de belichting vanuit de Schriften.

De geheele wereld is vol sporen Gods; in haar volstrekte raadselachtigheid één spoor van Gods verborgenheid, maar in het licht van het Woord met teekenen der goddelijke verkiezing bezet, en bezaaid met de zegelen van Zijn grondeloos welbehagen. Maar smaak, gevoel en tastzin, ’t wordt hier al misleid, door het gehoor alleen speurt men hier de zekerheid van ‘God-met-ons’.²⁴³

Dat luisteren naar de werkelijkheid en het waarderen van het geleefde leven – en de vertolking daarvan in onder andere de kunsten – enerzijds en het gehoor geven aan de stem van het Woord anderzijds is kenmerkend voor Miskotte’s fenomenologische methode. Dat intensieve luisteren krijgt dan iets van zien, doorzien, of met een term die Miskotte gebruikt: het is een *Wesenschau*. En dan blijken Woord en werkelijkheid geen gescheiden werelden te zijn. God openbaart zich te midden van ons bestaan. “Het is niet zoo, dat wij het Woord Gods in de gegeven werkelijkheid aantreffen, neen, in de gegeven werkelijkheid treft het Woord ons aan”.²⁴⁴

Zo luisterend leven naar Woord en wereld levert wel kortsluiting op. Anders gezegd: er is de aanvechting van de wereld van de feiten tegenover het Woord van God. “Waarom ellende, dood en aanvechting, als God liefde is? Omdat God liefde is! dit kinderlijke, ergerlijke antwoord straalt uit het Woord ons tegen”. En dat vraagt om geloofsovergave. “Wat gij van God meent te begrijpen, wat gij Zijn eigenschappen noemt, dát is altijd maar de buitenkant, maar in het raadselvolle leven daar wordt hijzelf openbaar... als de Verborgene”.²⁴⁵ Hoewel Gods verborgenheid tot aanvechting kan leiden, heeft deze notie ook een positieve zijde. Juist omdat God niet op ‘mensenmaat’ bestaat. Zoals Miskotte schrijft: “Want juist in dat verborgene is mee-ingesloten de mogelijkheid eener ‘Goedheid’ boven alle maat en boven alle begrip”.²⁴⁶ In een preek noemt Miskotte Gods verborgenheid “heilsheerlijkheid”. “Het is heel iets anders dan de grens waartegen de

---

²⁴¹ Miskotte, *Antwoord*, 200.

²⁴² Miskotte, *Dagboeken 1917-1930*, 306.

²⁴³ Miskotte, *Antwoord*, 201.

²⁴⁴ Miskotte, *Antwoord*, 193.

²⁴⁵ Miskotte, *Antwoord*, 121.

²⁴⁶ Miskotte, *Antwoord*, 87. Hoe Gods verborgenheid een ‘spannend’ leven met zich meebrengt, is onder andere te herkennen in wat Miskotte noteert bij het gebed in een dagboeknotitie uit 1930: “Het gebed is òf waanzin òf wonder. Een ongebroken gemeenschap tussen God en mens kan niet worden gemaakt op het moment-onzer-behoefte. Ons leven is een leven in geloof en niet in aanschouwen of voelen. Wij kunnen van verhoring nooit zeker zijn, omdat God de Verborgene is en blijft; en altijd van onze verhoring zeker zijn, omdat Dèze de Verborgene is. Wagen wij het gebed, dan moeten wij tijdelijk vergeten, dat de weg van de christen via crucis is en dwars tegen zijn rede ingaat; dan laten wij achter ons de noodwendigheid en stellen ons in de vrijheid omdat wij kinderen der Openbaring zijn” (*Dagboeken 1917-1930*, 473).

sceptici, de denkers, stuiten. Het is dat we een Broer hebben, die ons vlees en bloed heeft weggedragen in de hemel, dát is verborgenheid (...). Dat is de verborgenheid van Jezus Christus”.²⁴⁷

4.3.4 AANVECHTING EN HET GELOOFSLEVEN

Een ander motief is dat aanvechting hoort bij het geloofsleven. De aanvechting intensiveert voor Miskotte als het ware de ‘gewone’ weg waarin geloven gebeurt: waar ik niets meer heb, word ik door God gevonden. En door de aanvechting van het lijden leren we dat we uit onszelf niet in staat zijn de HEERE te geloven.²⁴⁸ Waar Miskotte dergelijke noties verwoordt, is het herkenbaar “Miskottiaans”. Zoals hij benadrukt dat juist in de aanvechting geloofsvertrouwen wordt ontvangen, omdat in de aanvechting heidens dan wel religieus idealisme niet meer voldoende zijn. “Het geloof is de wezenlijke dood, de dood der religie, van het beter ik, van het dieper zelf. Daarin breekt de ernst Gods door, die ons als stervenden in één flitsende seconde het geloofsvermogen verleent”.²⁴⁹ Geloven snijdt dus in eigen vlees: “Hier is de dood juist de dood der religie, de ontdekking van ons volslagen onvermogen om aan God te gelooven”.²⁵⁰ Geloven is dus spannend en de aanvechting voert de spanning tot het uiterste op.²⁵¹ Maar waar ik ‘mijn geloof’ verloren ben, is dat nederlaag en triomf tegelijkertijd. “Want ik heb den vasten grond gevonden, niet in mijzelf, niet in mijn diepgang, maar in de diepte, waarin Immanuël is”.²⁵²

Het zijn typerende noties voor Miskotte, die hij onder andere in zijn radiopreek ‘Geloof bij de gratie Gods’ (1930) breed heeft uitgewerkt (zie 1.3.2). Daarin keert terug dat geloof niet ons bezit is, maar slechts bestaat dankzij Gods werken aan ons. Miskotte ontleende dit accent op geloven als werkwoord in plaats van bezitsvorm op zijn beurt weer aan Kohlbrugge. Het komt breder in Miskotte’s werk naar voren: “Wij leven in herinnering en in hoop en daar tussenin gaan wij in onze ‘gelovigheid’, wel wetende dat onze huidige ademhaling de hoogten van de bijzondere kennis niet volhoudt”, zo schrijft hij bijvoorbeeld in *Bijbels ABC*.²⁵³ Het zijn denklijnen die ook in de dagboeken te vinden zijn. Bijvoorbeeld in het volgende citaat waarin Miskotte benadrukt hoe paradoxaal genoeg het vertrouwen op God en zijn Woord ongelooft blootlegt.

Het geloof alleen weet wat ongelooft is (...). Er is geen wanhoop waar niet wordt verwacht. Alleen Gods nabijheid kan Zijn verborgenheid openbaren (...); in het geloof weten wij, wie wij zijn n.l. ongelovigen. En alleen zo, als ongelovigen, geloven wij; (...) Werkelijk leven zal de mens alleen in de spanning van deze uitersten. In het middengebied der gelovigheid is noch ja, noch neen, noch levende bevestiging noch levende ontkenning.²⁵⁴

---

²⁴⁷ Miskotte, K.H., ‘Ik sta aan de deur en Ik klop’, in Miskotte, K.H., *Te midden van het tumult. Tien nieuw ontdekte preken* (Middelburg: Skandalon, 2022), 111-120, aldaar 117.

²⁴⁸ Miskotte, *Antwoord*, 287.

²⁴⁹ Miskotte, *Antwoord*, 237.

²⁵⁰ Miskotte, *Antwoord*, 229.

²⁵¹ Vgl. de volgende dagboeknotitie: “Of de maat, het klassieke, het objectieve als beeld, als icoon, de rede, de geopenbaarde waarheid, de gehoorzaamheid, de continuïteit – maar dan God, de Levende prijsgegeven. Of God, de Levende gezocht, maar dan ook aanvaard de honger, de aanvechting, de eenzaamheid, de subjectieve geloofshartstocht, de existentiële ernst, het waagstuk en het moment”, in Miskotte, *Dagboeken 1917-1930*, 427.

²⁵² Miskotte, *Antwoord*, 238.

²⁵³ Miskotte, *Bijbels ABC*, 47.

²⁵⁴ Miskotte, *Dagboeken 1917-1930*, 394.

Hoewel Miskotte het motief van de opvoeding ontkracht als een antwoord op de vraag van het ‘waarom?’, werkt hij het op een bepaalde manier wel degelijk uit. Namelijk dat de aanvechting leert om geen genoegen te nemen met de gegeven antwoorden en door te vragen tot op God – zelfs tegen God! En dat doorvragen is uiteindelijk een geschenk. “Zich op God tegen ‘God’ te beroepen, is een daad, die God alleen geeft”.²⁵⁵ Het is dus een geloofsdaad. Dat klinkt als Luther – en dat is vaker in *Antwoord uit het onweer* het geval. “Nu moet het worden uitgemaakt, in deze vreeselijke aanvechting of deze kennisse Gods één groot zelfbedrog is geweest, of ook – ontzettend te denken! – een bedrog van Gods zijde”.²⁵⁶ Op een andere plek citeert Miskotte de uitleg van Luther bij Psalm 117:

Alzoo moet Gods trouw en waarheid altijd-weer om te beginnen tot een groote leugen worden, eer zij tot waarheid wordt. Want voor de wereld moet zij een ketterij heeten. En zoo dunkt het ook onszelf telkens weer, dat God ons wil verlaten, Zijn woord niet houdt en aanvangt voor ons hart een leugenaar te worden. En tenslotte, God kan niet God zijn, of Hij moet eerst een duivel worden, en wij kunnen niet in den hemel komen zonder eerst ter helle te varen, kunnen niet Gods kinderen worden, tenzij wij eerst des duivels kinderen werden. Want alles wat God spreekt en doet, daarvan moet het eerst schijnen, alsof de duivel het gesproken en gedaan heeft.²⁵⁷

Onderweg naar de jongste dag kan de aanvechting ons leren te leven bij wat ons geopenbaard is en wordt. “Ja, méér nog, het lijden zelf, de aanvechting onder al het onverklaarbare, kan worden tot een zegel op het Woord”.²⁵⁸ De aanvechting bevestigt Gods spreken en zorgt voor (hernieuwd) vertrouwen op zijn Woord. Aanvechting is dus een geloofsgestalte. En in het geloofsleven zit duur, zo brengt Miskotte zelfs de heiliging ter sprake. Verwacht dan geen (sociaal) program bij Miskotte. Heiliging is niet minder dan geloof een werk Gods aan ons.²⁵⁹ Het leven krijgt een ‘kinderlijk’ karakter omdat de Vader de ernst van het leven op zich neemt. Er komt iets van spel en ontspanning in het leven, omdat in de aanvechting geleerd is naar God te vragen in plaats van voortdurend zelf te kunnen en te willen.²⁶⁰ En zo kun je bescheiden doen wat je hand vindt om te doen. Dan is de aanvechting niet voorgoed overwonnen, maar ontstaat er juist een “eigenaardig kindschap”, levend bij de Psalmen van klacht, verwachting en de moed der wanhoop.

4.3.5 AANVECHTING ROND GODS KARAKTER

In de aanvechting van Job wordt gestreden om het karakter van God. Het is het beeld van de Vriend die een vijand wordt dat Job in de aanvechting brengt.²⁶¹ Daarin spreekt niet alleen Miskotte’s afkeer van

---

²⁵⁵ Miskotte, *Antwoord*, 285.

²⁵⁶ Miskotte, *Antwoord*, 162.

²⁵⁷ Miskotte, *Antwoord*, 226.

²⁵⁸ Miskotte, *Antwoord*, 207. Alweer sluit Miskotte hier bij Luther aan die sprak over de *tentatio* als ‘der Prüfestein’ die ons de heerlijkheid van Gods Woord doet weten en ervaren.

²⁵⁹ Miskotte, *Antwoord*, 290-291.

²⁶⁰ Opmerkelijk genoeg vermeldt Bakker hoe ook bij Luther aanvechting het karakter heeft van Gods spel met zijn kinderen. ‘Spel’, niet omdat de aanvechting wel meevalt, maar omdat door en in de aanvechting Gods zegen meekomt en de aanvechting ons keer op keer leert om als zondaar op Gods genade aangewezen te zijn (*Coram Deo*, 106-111). In hoeverre dit ‘spelelement’ overeenkomt en verschilt met Miskotte’s spreken vraagt verder onderzoek.

²⁶¹ Miskotte, *Antwoord*, 228.

idealistische vormen van theologie en het denken in substanties over God en mens. Het heeft ook te maken met de specifieke wijze waarop hij wil spreken over Gods deugden. Bij het spreken over Gods deugden gaan bij Miskotte Gods daden voorop. Daarin toont Hij zich. Met een kernachtig citaat uit *Bijbels ABC*: “*Gods daden bepalen onze kennis van Zijn deugden*”.²⁶² En dan altijd van het bijzondere naar het algemene, zoals in 4.3.3 beschreven.

Zoals de Godsnaam JHWH zich onderscheidt tegenover de goden, zo doet JHWH dat ook in zijn daden. Op die manier wil Miskotte wel van deugden weten of eigenschappen weten. Hij noemt ze “attributen” bij Gods handelen. En Gods daden – bijvoorbeeld de uitredding van Israël uit de slavernij in Egypte – gaan in de Schriften voorop, de openbaring kent een “daad-karakter”. Gods ultieme daad is de zending van de Zoon, de “daad-aller-daden”. “Daar en daar alléén hebben wij te leren het karakter, de zin, het doel dat aan al Gods daden eigen is, van al die daden die Hij gesteld heeft *in* de wereld, *tégen* de wereld en nu mogen wij er bijvoegen: ten slotte *voor* de wereld”.²⁶³

De aanvechting beproeft het karakter van God – en dat is menens. Is Hij rechtvaardig, maar schiet zijn macht tekort? Of is Hij weliswaar de Almachtige, maar dan gezien de omstandigheden niet langer de Rechtvaardige? Miskotte kiest voor het een noch het ander. Zowel Gods rechtvaardigheid als zijn almacht houdt hij staande. Maar boven zijn rechtvaardigheid uit plaatst Miskotte de almacht van God. En Gods almacht is gekwalificeerde almacht: het blijkt zijn liefde te zijn. Daarvan zegt Miskotte dat het boek Job laat zien dat “de Oer-macht en de Liefde in wezen hetzelfde zijn, en dat beide de rechtvaardigheid te bóven gaan (...)”.²⁶⁴ In die concentratie op Gods daden en Gods ultieme daad vindt er dus versmalling plaats. Opnieuw kunnen we niet uit de werkelijkheid van God weten en van Gods deugden, maar zijn we op bijzondere openbaring aangewezen. Pas vanuit die concentratie op de gezonden Messias valt licht op Gods handelen in deze wereld. In Hem blijkt de eenheid in Gods deugden, namelijk de Goddelijke liefde. Let wel: die eenheid is in God werkelijkheid, niet in ons ervaren of waarnemen van de werkelijkheid.²⁶⁵

Juist vanwege het kritische begrip van Gods bijzondere openbaring als daad kan niet alles wat er in deze wereld gebeurt als een daad van God geïdentificeerd worden. Daarmee is de vraag naar het kwaad en Gods betrokkenheid niet opgelost en de vraag naar wie de aanvechting sticht evenmin. Maar het gaat Miskotte dan ook niet om theoretische werkelijkheden. “Want alles wat God spreekt en doet, daarvan moet het eerst schijnen, alsof de duivel het gesproken en gedaan heeft”, schrijft hij.²⁶⁶ Maar onder de schijn van het tegendeel openbaart Hij zich. Er is geen andere weg tot het hart van God dan de weg van het geloof. “En toch, ‘vriend’ is tenslotte alleen die vreemde, verborgene; en de plager zal een lossier blijken en de lossier bevrijdt hem voor-goed van ‘God’”.²⁶⁷ En het gaat Miskotte om de ontmoeting van Schrift en werkelijkheid, God en mens – ook in zijn eigen ‘Jobsvragen’. Zoals hij jaren later in een brief aan Buskes schrijft dat Gods

---

²⁶² Miskotte, *Bijbels ABC*, 99.

²⁶³ Miskotte, *Bijbels ABC*, 106.

²⁶⁴ Miskotte, *Antwoord*, 281.

²⁶⁵ Miskotte, *Bijbels ABC*, 77.

²⁶⁶ Miskotte, *Antwoord*, 226.

²⁶⁷ Miskotte, *Antwoord*, 159.

regering nergens van uitgesloten is, maar dat dit een geloofsuitspraak is en niet een theoretische beschouwing.²⁶⁸

4.3.6 SPREKEN OVER AANVECHTING ALS DE AFGROND

Verder valt op dat Miskotte vaak het woord afgrond gebruikt om de situatie van aanvechting te schetsen.²⁶⁹ Hij beschrijft onder andere de verleiding bij de afgrond weg te blijven door met Job de wijsheid van zijn vrienden te beamen.²⁷⁰ Zo is het houvast in de leer van vergelding “als een muur gesteld voor den afgrond van de laatste vragen”.²⁷¹ Op de aanvechting zitten wij niet te wachten. “Wij komen, niet op eigen voeten, maar gedreven of gedragen, tot den rand van ons weten, bij den afgrond van ons ‘niet-weten’”.²⁷² Dat suggereert dat het principieel God is die ons tot de aanvechting brengt. Die aanvechting doorstaan betekent de afdaling in de afgrond. Wat Miskotte exact bedoelt met de afgrond, is op basis van *Antwoord uit het onweer* moeilijk vast te stellen. Als hij schrijft over afstand waar vroeger nabijheid was, zou dat bijvoorbeeld kunnen verwijzen naar ons bestaan in een gevallen wereld die door God geoordeeld wordt? De afgrond als typering voor de hemelsbrede kloof tussen God en mensen en daarmee als plek van oordeel? Die notie komt niet prominent naar voren. Miskotte brengt de afgrond met name ter sprake in de context van het vragen te midden van het lijden. De afgrond is de plek waar wij ons houvast kwijt zijn in ons denken en ervaren van God. Daarin is bij Miskotte wel een algemeen element van geloven aanwezig: het is alles opgeven ten gunste van Gods komen. En waar wij niets meer hebben, vindt genezing plaats. “De afgrond is het vaderland. Daarom: de afgrond bedekken, is het vaderland ontrooven aan onze blikken, die zich rekken om een uitzicht uit dit benard bestaan (...) Eerst over hem, wien ook de afgrond zelve een woning werd, keeren de hemelen weder, die hij eertijds roven wilde”.²⁷³ Die laatste zin kan verwijzen naar het protest van Job tegen de ‘hemel’, tegen God. In dat ‘roven’ valt ook iets te beluisteren van wat Miskotte beschrijft over de wortel van de zonde dat wij ons opstellen als een eeuwig, goddelijk wezen.²⁷⁴ Daarin schemert iets door van de afgrond als oordeel.

Een afgrond is geen bewoonbare plek. Tenzij God erin is – en dat is Hij. “Nooit was ik dieper in Gods gemeenschap, dan toen ik met al mijn afgrondelijke vragen verzonk”, want het is de diepte van Immanuel.²⁷⁵ Immanuel, Jezus Christus, Hij is de openbaring waar heel de Schrift van getuigt. Hij is “de onverborgenheid Gods”.²⁷⁶

En Gods Zoon heeft de ultieme aanvechting meegemaakt en doorstaan. Uit zijn mond klonk aan het kruis de ‘waarom?’-vraag waarin die van de hele wereld samengebond zijn. En het donker van dat ‘waarom’ is ons tot heil: “Thans ‘weten’ wij dat Gods verborgenheid niet alleen is dat, wat te dragen geeft maar ook dat, wat

---

²⁶⁸ Miskotte, *Keuze*, 212.

²⁶⁹ Niet alleen hier, maar ook bijvoorbeeld in Miskotte, ‘Grafie Gods’, 706: “Weet ge wel hoe diep het geestelijk leven gaat, tot welke afgronden, tot welke hoogten?”.

²⁷⁰ Miskotte, *Antwoord*, 102.

²⁷¹ Miskotte, *Antwoord*, 110.

²⁷² Miskotte, *Antwoord*, 72.

²⁷³ Miskotte, *Antwoord*, 232. Vgl. Kohlbrugge: ‘Als wij tot het besef komen hoe wij ondanks nood en dood op Christus zijn gezonken, hoeveel reden hebben wij dan niet om op de meshoop een koningszetel en in de afgrond de hemel te ontwaren’, in: *De Reuver, Aangevochten geloof*, 104.

²⁷⁴ Miskotte, *Antwoord*, 236.

²⁷⁵ Miskotte, *Antwoord*, 238.

²⁷⁶ Miskotte, *Bijbels ABC*, 48.

mede-draagt”.²⁷⁷ ‘Weten’, want zijn leed en dood is onvergelykbaar met die van ons. Het brengt onze schuld én onze rechtvaardiging aan de dag en daarom “wonen wij in het hart van God” door Immanuel, terwijl we hier blijven vragen. En zo is Hij de levende Losser, die Job in een ogenblik – maar “qualitatief méér”²⁷⁸ – beleet:

En daar is naast ons iemand op den nieuwen, verschen bodem, wonderbaar, het is het Woord in gelijkheid des vragenden vleesch. En het Woord is bij God, in den schoot des Vaders, terwijl het ons opvangt en vergezelschap. De Goël, de ‘Getuige’ verheft zich naast ons. Dat is de Man die God gesteld heeft, die daar bij ons is op den bodem van het naakte leven, ook in den engen put van ons persoonlijk lot. Uit dit zéer benauwde onweer komt het zéer nabije antwoord van hem, die ‘in al onze benauwdheden mede-benauwd is’ (Jes. 63:9).²⁷⁹

Jezus Christus is de openbaring van de Verborgene. En vanwege Christus wordt de afgrond een gedeelde afgrond. En dat betekent vaste grond onder de voeten, los van de subjectieve beleving. Zoals Miskotte schrijft in het essay ‘Geloof en aanvechting’:

De wending ligt *niet* in ons, ook niet in de hoogste regionen van ons denken, zelfs niet in de diepste peilingen van ons geloof. De wending ligt daarin dat Jezus Christus als de eeuwige Zoon met ons *blijvend verenigd*, zelf de enig ware, de absoluut ernstige aanvechting heeft op zich genomen en met zijn wezen ingedronken en er niets tegenover te stellen had dan wat hem *overkwam* van de Vader, de troost van zijn factische verhoging en eeuwige verheerlijking.²⁸⁰

4.3.7 DE WEG UIT DE AANVECHTING

De wending mag dan volgens Miskotte objectief vast liggen in de heilsdaden van God in Christus, maar dat maakt de weg uit de aanvechting niet maakbaar. Job ontvangt antwoord uit het onweer en zijn vragen worden gestild. Miskotte benadrukt dat het in de aanvechting wachten is op het “komen Gods”.²⁸¹ Je moet het uithouden in de afgrond. Het is wachten op het Woord, als een gebeuren. Het is uitzien naar “de heilstegenwoordigheid van God den Heere, die den druk der feiten verslindt”.²⁸² Of met een vergelijkbare zin uit ‘Geloof bij de gratie Gods’ over de belichting van de werkelijk vanuit God: “(...) dat de waarheid voor onze ogen de werkelijkheid dóódschijnt (...)”. En zo klinkt in *Antwoord uit het onweer* de pastorale aanmoediging: “Berust niet, vóór ge, hoe dan ook, antwoord hebt ontvangen van den Heere, woord boven alle menschenwoord”.²⁸³ Dat woord houdt iets kwetsbaars, omdat het niet het schijnbare houvast biedt van

---

²⁷⁷ Miskotte, *Antwoord*, 254.

²⁷⁸ Miskotte, *Antwoord*, 161.

²⁷⁹ Miskotte, *Antwoord*, 237.

²⁸⁰ Miskotte, ‘Geloof en aanvechting’, 179.

²⁸¹ Vgl. “De “Losser” moet kómen; dit “komen” behoort naar bijbelsch besef tot het wezen Gods”, in: Miskotte, *Antwoord*, 260. In *De Standaard* van 24 februari 1937 wordt uit een recensie van *Antwoord* in het *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* geciteerd. Prof. J. Ridderbos benadrukt daarin het Barthiaanse karakter van het boek. De grondtoon zou volgens Ridderbos zijn dat openbaring enkel bestaat in het actuele spreken Gods. De citaten uit *Antwoord* over het ‘komen Gods’ wijzen eerder op een andere karakteristiek van de theologie van Miskotte, namelijk op de bevinding. Het Woord van God klinkt midden in de werkelijkheid van het leven en lijden en daarin is Hij zelf nabij. Vgl. Miskotte in *Bijbels ABC*, 108: “Godsvrucht is leven van de ontmoeting, klágen om het ver-zijn, en de daden des Heren verwachten”.

²⁸² Miskotte, *Antwoord*, 197.

²⁸³ Miskotte, *Antwoord*, 227.

kloppende redeneringen en bewijzen. We kunnen het slechts horen. Maar door de aanvechting heen spreekt God en stort het ‘met Mij’ als “een hemelstilte neder op het aangevochten hart”.²⁸⁴ Door – en niet ertegenin of erbovenuit, zo benadrukt Miskotte - de waarom’s heen klinkt de stem van Immanuel: “Ik ben met u”. En wanneer het Woord gebeurt, blijken de uitersten van afgrond en idylle dichtbij elkaar te liggen. “Zulk een mensch bewoont den afgrond. Daarin is de idylle! neergelaten”.²⁸⁵ Zo ontstaat er ook ruimte om echt te leven. Het is goed te willen leven en te verlangen naar het goede leven. Daarin schuilt volgens Miskotte het waarheidselement van het heidens levensgevoel. Niet in de tragiek, maar wel in het beamen van het bestaan. Zo kan het einde van het boek Job burgerlijk én messiaans zijn. “Niet zonder aanvechting, steeds in de schaduw van mogelijk nog komende beproeving, maar toch reëel als gave Gods in den tusschentijd”.²⁸⁶ En in die tussentijd dient de mens zich te verheugen dat God zalig is.²⁸⁷ Miskotte wijst aan het slot van het boek op de zondag als een gegeven idylle. Maar hoe vredig de idylle is, ze houdt bij Miskotte ook heilige onrust in. Levend in de idylle is er het uitstrekken naar de toekomst. Daarom typeert hij de epiloog van het boek Job ook als proloog. De idylle is profetie.²⁸⁸ De ‘dag des Heeren’ roept om de ‘jongsten Dag’. De idylle houdt een hartstochtelijke verwachting, heeft “vensteren naar Jeruzalem, en voor die vensteren wordt de wacht betrokken”.²⁸⁹

Het raakt aan wat Miskotte beschrijft als de raadsels die tot geheimen worden. Job krijgt geen verklaring voor het kwaad, maar herwint vertrouwen dat God goed is. En Pasen toont dat God het kwade aan de kant doet en zal doen. En tot aan de dag dat dit zichtbaar wordt is het wereldraadsel een geheim bij God.²⁹⁰ “Want God zal ook in Zijne openbaring ons onbegrijpelijk blijven en dit moet in onze woorden blijken van meet af, als het ons begint te schemeren en tot het einde toe, als de Dag aankomt en de schaduwen vlieden”.²⁹¹ Dan worden de geheimen uit de doeken gedaan. Ook die van onze waarom’s. En dat geeft nu al moed om te leven, omdat ons waarom niet verdrinkt in de stilte, maar opgevangen wordt. En dat het gehoord is, doet verwachten. Met een zinnetje dat typerend is voor Miskotte: “Het raadsel, dat vóór ons lag om op te lossen, wordt het geheimenis, dat òm ons ligt, opdat wij er beloften uit àfluisteren”.²⁹² Het zijn woorden die in het oeuvre van Miskotte meegaan, bijvoorbeeld in *Bijbels ABC*:

De Ausdauer van de hoop, de doodsverachting van de liefde, en de uitkomst van deze heilige strijd is dan ten slotte, dat de raadselen overgaan in geheimen (...). Wat er gebeurt, is dit, dat door het blijven der raadselen het licht van de belofte zich verheft als een toezegging der Liefde; op slag worden de raadselen geheimen in een hoogst positieve zin; geen problemen meer ons voor de voeten geworpen, maar heimelijk voor onze oren toekomstmuziek en in ons hart het ondoofbaar vermoeden, dat de Liefde en de Logos wezenséén moeten zijn.²⁹³

---

²⁸⁴ Miskotte, *Antwoord*, 299.

²⁸⁵ Miskotte, *Antwoord*, 310.

²⁸⁶ Miskotte, *Antwoord*, 310.

²⁸⁷ Miskotte, *Antwoord*, 313.

²⁸⁸ Miskotte, *Antwoord*, 309.

²⁸⁹ Miskotte, *Antwoord*, 320.

²⁹⁰ Vgl. Hertog, C.C. den, ‘Raadselen die geheimen worden, *De Wekker* 118, nr. 42 (2009), 671.

²⁹¹ Miskotte, *Antwoord*, 120.

²⁹² Miskotte, *Antwoord*, 302.

²⁹³ Miskotte, *Bijbels ABC*, 94-95.

Wie die muziek opvangt, kan het uithouden als hier-en-nu gezegende die uitziet naar het uiteindelijke Antwoord.²⁹⁴ Daar drijft de aanvechting naar uit. Voor Miskotte *moet* de aanvechting verbonden zijn met de eschatologie.

4.4 CONCLUSIE

Gij strijdt tegen God, ge moet tegen God strijden – vanuit het geloof, dat ge zodoende eigenlijk vóór God strijdt – tot het u openbaar wordt dat ge in heel dezen strijd mèt God gestreden hebt.²⁹⁵

Bovenstaand ‘strijdcitaat’ is kenmerkend voor Miskotte’s spreken over aanvechting in *Antwoord uit het onweer*. Er is de gelovige plicht tot strijden – en strijden is vragen. En vragen is geen intellectuele, serene zoektocht naar een antwoord, maar een diep existentiële activiteit waarin de bodem onder het bestaan op het spel staat – zoals in de klacht, vertwijfeling en geloofsmoed van Job te horen valt.

Het is vragen als *gelovig* strijdimperatief. Waarom die nadruk op ‘gelovig’? Omdat alleen ongeloof en nihilisme kunnen berusten in de bestaande stand van zaken, zo maakte Miskotte duidelijk. En zo bleken zelfs rechtzinnig antwoorden (zoals verwoord door Job’s vrienden) niet meer dan ‘religie’, een poging om uit de stand van zaken Gods wil en wezen af te leiden. Dan wordt de aanvechting ontweken – en juist daarin bleek de aanvechting van de berusting zo sterk aanwezig te zijn! Dit accent overheerst Miskotte’s spreken over aanvechting in *Antwoord uit het onweer*.

En er valt wat te vragen, omdat God zich heeft geopenbaard in de Naam. Die Naam onderstreept dat hij aan te roepen, aanspreekbaar is en bereikbaar voor menselijke klacht en vragen. En vanuit de Naam accentueerde Miskotte dat Hij niet samenvalt met de werkelijkheid, maar Hij zich tegen de ervaring in openbaart in zijn bijzondere openbaring. Het is de Naam van waaruit Gods deugden worden belicht in de Schriften. Dat maakt het vragen niet minder, zoals Job Gods macht en rechtvaardigheid niet ziet vanuit zijn omstandigheden. Sterker nog: dat maakt dat in de aanvechting God Zelf op het spel staat. Maar zijn deugden worden bijeengehouden door de band van de liefde, die Hij getoond heeft in de Gezalfde. En die blijkt in *Antwoord uit het onweer* de Metgezel in de afgrond van de aanvechting, omdat Hij de Aangevochtene-bij-uitstek is geweest. In de aanvechting, in de strijd tegen de berusting wordt gevochten om Wie God is. Daarom is de aanvechting een geloofszaak. Het is ook om die reden dat voor Miskotte in de aanvechting van Job het om veel meer gaat dan om de aanvechting van een individu: het blijkt voor hem zowel een bestaansvraag te zijn, een vraag naar wie de HEERE is en een vraag naar de verhouding tussen openbaring en de waarneembare werkelijkheid.

Hoewel God niet samenvalt met de werkelijkheid – en Hij door Miskotte daarom zo vaak als de Verborgene getypeerd wordt – is Hij de te ervaren Nabije in verdriet en vreugde. Wie het vragend volhoudt, wordt niet alleen gelaten. Daarmee is het “antwoord uit het onweer” niet het antwoord op alle vragen. Hoe het dan

---

²⁹⁴ Miskotte, *Antwoord*, 305.

²⁹⁵ Miskotte, *Antwoord*, 231.

bijvoorbeeld zit met Gods hand in het lijden in deze wereld, blijft een raadsel. Maar Miskotte weigert om het geloof in Gods macht op te geven – en dat is precies waarom er van berusting geen sprake kan zijn. Zoals Hij evenmin berust in de *status quo*, maar strijdt met de machten die het leven bedreigen. En daarom is er toekomst en hoop. Ja, nu zijn er de raadsels, maar levend bij de Stem worden ze tot geheimen en beloven ze dat er verlossing komt. Zo brengt bij Miskotte het lijden in deze wereld de aanvechting teweeg. En die wakkert verlangen naar verlossing aan. God Zelf opent de toekomst door zijn bestreden beloftewoord, terwijl de berusting het waagt met dit bestaan. Anders gezegd: levend in de spanning van afgrond en idylle blijft het messiaans ongeduld bestaan dat niet kan wachten totdat deze wereld volkomen verlost is. “Als ge maar niet u neerlegt bij de dingen, dan zult ge een horizon vinden, uitkomst en onwereldsche vrede”.²⁹⁶ Dat die toekomst eraan komt is volgens Miskotte niet te zien, niet te bewijzen, maar wel te vernemen: door te luisteren naar de openbaring van de Verborgene.

---

²⁹⁶ Miskotte, *Antwoord*, 249.

HOOFDSTUK 5 – CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN

Om de waarheid te zeggen: het doet mij pijn de mensen te zien wandelen, zo vol vertrouwen alsof zij op vaste grond wandelen, vol vertrouwen in hun vooroordelen en hun anti-vooroordelen, sommigen slaaf van het religieuze geloof, anderen van de wetenschap, weer anderen van hun onwetendheid, maar allen slaaf! Ik wil dat zij twijfelen, ik wil dat zij lijden, ik wil, bovenal, dat zij wanhopen.²⁹⁷

Dit citaat is afkomstig van de Spaanse schrijver en filosoof Miguel de Unamuno y Jago (1864-1936). Het is een complexe figuur die een leven lang worstelde met (on)geloof en wanhoop. Hij was ook een ridder tegen de berusting en het is daarom niet toevallig dat Miskotte enkele titels van Unamuno vermeldt in de literatuurlijst van *Antwoord uit het onweer*. De toon en taal die Miskotte hanteert doen eveneens denken aan een hartstochtelijk gevecht.

De uitkomst daarvan wordt in dit slothoofdstuk geïnventariseerd om daarmee de hoofdvraag van deze scriptie te beantwoorden: Wat is aanvechting volgens K.H. Miskotte, belicht vanuit zijn *Antwoord uit het onweer* (1936)? Daarnaast geeft dit hoofdstuk aanbevelingen voor vervolgonderzoek weer om te eindigen met een aantal perspectieven vanuit deze scriptie op de praktijk van pastoraat en prediking.

5.1 HET BEKENDE EN ONBEKENDE KARAKTER VAN AANVECHTING IN *ANTWOORD UIT HET ONWEER*

In hoofdstuk 2 is in kaart gebracht welke aspecten van aanvechting in de literatuur vermeld worden. Voor deze paragraaf is de vraag in hoeverre het spreken van Miskotte over aanvechting aansluit bij deze typeringen. Welke aspecten van aanvechting krijgen bij hem de nadruk? Welke elementen ontbreken? En: verwoordt Miskotte aspecten die in de in hoofdstuk 2 gebruikte handboeken buiten beeld zijn gebleven?

Uit de bespreking van *Antwoord uit het onweer* is duidelijk dat de aanvechting als ervaring van ‘dissonantie’ (onder andere tussen God en werkelijkheid, geloof en ervaring) ruimschoots aan bod komt. In 4.3.3 is gebleken hoe dit element verweven is met Miskotte’s visie op openbaring als openbaring van de Verborgene. In de tweede plaats ligt in *Antwoord uit het onweer* het accent op de aanvechting die van buitenaf komt, door het lijden in deze wereld dan wel persoonlijk lijden. Tegelijkertijd ondergraaft Miskotte ook het schematisch denken over aanvechting van buitenaf of van binnenuit. Die indeling is begrijpelijk wanneer met het binnenuit bedoeld wordt dat het geweten je als schuldige aanklaagt tegenover God en Gods genadig gelaat zich niet vertoont. Maar externe omstandigheden grijpen net zo goed innerlijk aan en stichten ook daar de aanvechting, zoals ook uit Miskotte’s verhandeling over Job overduidelijk blijkt. Het lijden dat zijn leven binnenstormt, wekt de innerlijke wanhoop in het gemis van Gods ‘ware’ gelaat. En daarin is Job niet de uitzonderlijke mens, maar een representant. Of – en daarover hieronder meer – hij zou dat volgens Miskotte

---

²⁹⁷ Unamuno, ‘A mis lectores’, in *Soliloquios y conversaciones*, Obras, III, blz. 989. Geciteerd in: Meyer, F., ‘Unamuno en de filosofen’, in *De Gids* 125 (1962), 15-34, aldaar 33. (Geraadpleegd op 31-01-2023 via https://www.dbnl.org/tekst/_gid001196201_01/_gid001196201_01_0064.php)

moeten zijn. Want op nog een andere manier komt de aanvechting van binnenuit naar voren. Dat raakt dan vooral aan het verlangen naar rust en het om die reden uit de weg gaan van vragen.

Wanneer het gaat over de aanvechting als geloofsgestalte vallen een paar dingen op. In de eerste plaats dat in *Antwoord uit het onweer* de ‘solidariteit’ van Christus die vraagt – en draagt! – in de ultieme aanvechting herkend wordt. In de tweede plaats valt op dat het element van het leven in de navolging (van Christus) in aanvechting in dit werk minder sterk naar voren komt, terwijl deze verbinding onder andere vanuit de Vroege Kerk sterk benadrukt werd. Een verklaring hiervoor wordt gevonden in het onderscheid dat Miskotte maakt tussen opgelegd lijden (zoals bij Job) en het lijden vanwege de navolging van Christus (bijvoorbeeld zelfverloochening). Ten derde benadrukt Miskotte dat de aanvechting de aard van geloven openbaart, waarin er geen grond wordt gevonden in eigen ‘gelovigheid’, maar slechts in het vastklampen aan het betrouwbare Woord. Met de woorden van Psalm 119, 31: “Ik kleef vast aan Uw getuigenissen” (*Statenvertaling*).

De thematiek van het boek Job zorgt ervoor dat het aspect van aanvechting in het geweten wanneer je als zondaar tegenover de rechtvaardige God staat niet voorkomt in *Antwoord uit het onweer*. Gezien de focus op het lijden en de vraag naar Gods karakter in het boek Job is dat te begrijpen. Eveneens – en opnieuw houdt dit verband met het karakter van het bijbelboek – mist in *Antwoord uit het onweer* de worsteling met het ambt als aanvechting. In een belangrijk deel van Miskotte’s leven was die sterk aanwezig, zoals uit hoofdstuk 3 blijkt.

De wijze waarop Miskotte in *Antwoord uit het onweer* het thema aanvechting belicht, sluit dus deels aan bij wat aan de hand van onderzoek naar dit thema in hoofdstuk 2 is aangedragen. Heeft hij ook wat toe te voegen aan de reeds beschreven aspecten van aanvechting? Ja. Miskotte draagt een nieuw element aan in zijn felle strijd tegen de religieuze dan wel nihilistische berusting. Het nieuwe wat hij onder woorden brengt, klinkt daarmee paradoxaal: Miskotte wijst keer op keer op de aanvechting om aan de aanvechting te ontsnappen. En het is duidelijk gemaakt dat dit volgens hem kan gebeuren in de berusting in de heidense gedachte van het noodlot, van de nihilistische gedachten van de zinloosheid van het bestaan of door voorgegeven antwoorden die mogelijke vragenstellers de mond snoeren. Je zou kunnen zeggen dat hij de dissonantie tussen Woord en werkelijkheid zo uitvergroet om maar aan de aanvechting van de berusting in de *status quo* te ontsnappen. Daarmee raakt het punt dat Miskotte hier maakt aan het probleem dat het nominalisme aankaartte: God is vrij en onafhankelijk van zijn schepping. Daarmee schieten onze vermogens tekort om kennis van God te verkrijgen en waar ontlenen mensen dan houvast en orde aan? Daar ontstaat om met Miskotte te spreken een afgrond, die alleen door Gods spreken overbrugd wordt.

De gloed waarmee hij dit aspect van aanvechting verwoordt, zou verklaard kunnen worden uit zijn eigen Jobsvragen bij deze wereld en bij zijn persoonlijke leven (zie hoofdstuk 3). Zeker is dat deze drang gemotiveerd wordt door Miskotte’s visie op de openbaring. Dat geldt de typering van God als de Verborgene, de HEERE die niet samenvalt met de werkelijkheid en eveneens het luisteren naar de Schriften als stem van protest en klacht en uitzien naar verlossing. Die stem geeft vrijmoedigheid, nee vraagt volgens Miskotte om geloofsmoed om niet te schikken in het bestaande, maar om in de afgrond de HEERE te verwachten.

Daarmee voegt Miskotte impliciet nog een nieuw element toe aan het spreken over aanvechting. Aanvechting wordt niet alleen nadrukkelijk verbonden met een gelovig verzet tegen het bestaande en het stillend spreken van God. Maar dat spreken van God te midden van de aanvechting werpt z'n schaduwen vooruit: vanuit de aanvechting ontstaat de verwachting naar verlossing – en dat kan nauwelijks wachten. Zodoende verbindt Miskotte aanvechting met de eschatologie op een manier die in andere literatuur over dit thema niet benoemd is.

5.2 AANBEVELINGEN VOOR VERVOLGONDERZOEK

Er is nog veel rond Miskotte en aanvechting te ontdekken wat buiten de scopus van deze scriptie is gebleven. Hieronder volgen enkele thema's die vragen om vervolgonderzoek.

5.2.1 AANBEVELINGEN BIJ ANTWOORD UIT HET ONWEER

In de eerste plaats geldt dat (de totstandkoming van) *Antwoord uit het onweer*. Er is reeds vermeld dat Miskotte achterin vermeld welke literatuur hij gaandeweg heeft gebruikt. Daar vallen stichtelijke werken onder als *Lijden en loven* van K. Dijk. Typerend voor Miskotte bestaat het merendeel van de aangegeven werken uit dichtkunst, filosofische werken en romanliteratuur, zoals *De herbaling* van Kierkegaard, boeken van Kafka en Van Eeden. Zijdelings kwamen hierboven Roth's roman *Job* en de Spaanse schrijver Unamuno al even ter sprake. Vervolgonderzoek zou dan uit kunnen wijzen op welke manier, en in hoeverre, Miskotte is beïnvloed door de literatuur die hij voor dit boek heeft geraadpleegd. Het is denkbaar dat op basis hiervan ook verschillen tussen *De Verborgene* en *Antwoord uit het onweer* verklaard kunnen worden. En: kunnen de dagboeken – waarin hij dezelfde en andere auteurs van literaire werken met regelmaat noemt – helpen een antwoord te formuleren op de vraag naar hoe juist het 'schouwen' van de wereld van de literatuur heeft bijgedragen aan Miskotte's omgang met het thema aanvechting? Bovendien is het de moeite waard om na te gaan hoe Miskotte's kennismaking met het werk van Barth en de daaruit voortvloeiende contacten hun sporen nalaten in Miskotte's werk. Weliswaar zijn de brieven uitgegeven (*Verzameld Werk 2*), maar Reeling Brouwer merkt terecht op: "Met dit al krijgen we nog niet onder ogen, hoe ook in het andere, meer op eigen naam verrichte, werk van Miskotte het stempel en de invloed van Barth is terug te vinden. Dat zou nog een veel uitvoeriger studie vergen".²⁹⁸

Tevens is het interessant om vanuit bijbels-theologisch onderzoek te analyseren hoe Miskotte omgaat met de tekst van het boek Job – dat is in deze scriptie slechts beperkt aan de orde gekomen. Een voorbeeld daarvan is de rol van Elihu. Hij is hem sympathieker dan de anderen, maar ook zijn rede is onbevredigend.²⁹⁹ Voor Elihu wordt in de epiloog door de HEERE geen offer gevraagd. Dat is opmerkelijk, maar Miskotte laat het onbesproken.³⁰⁰ Om een voorbeeld te noemen: in de dialogen in het Jobboek, het middendeel waarin de vrienden van Job zoveel over God denken te weten, komt de Godsnaam JHWH niet naar voren. Dat gebeurt pas bij zijn antwoord uit het onweer (Job 38, 1). Miskotte constateert het slechts en verbindt er geen

---

²⁹⁸ Reeling Brouwer, 'K.H. Miskotte', 155.

²⁹⁹ Miskotte, *Antwoord*, 181.

³⁰⁰ Miskotte, *Antwoord*, 215.

conclusies aan.³⁰¹ Waarom? Veronderstelt hij dat de lezer dit reeds weet of is er een andere verklaring? Gezien Miskotte's centrale inzet bij de NAAM als waarborg tegen theologie van 'onderop' zou meer aandacht voor het gebruik van de Godsnaam in Job zijn betoog alleen maar versterken. Waar de NAAM ontbreekt gaan de vrienden de mist in met al te menselijke redeneringen over Gods aard en optreden. En slechts waar JHWH spreekt, komt er antwoord.

5.2.2 AANBEVELINGEN BIJ AANVECHTING IN HET WERK VAN MISKOTTE

Er volgen ook enkele onderzoeksmogelijkheden in het bredere oeuvre van Miskotte. Want voorliggende scriptie focust zich op *Antwoord uit het onweer*, maar in het exploratieve onderzoek in hoofdstuk 1 bleek al dat het thema veel breder in zijn werk een plek krijgt, ook in andersoortige werken als preken en dagboeken. Dat bleek niet alleen bij de levensbeschrijving in hoofdstuk 3, maar ook in de analyse van *Antwoord uit het onweer* in hoofdstuk 4 – waarin flarden van andere werken van Miskotte ter sprake kwamen. Zo is er nog veel te analyseren materiaal voor handen om het thema aanvechting bij Miskotte nader te onderzoeken en zo een vollediger beeld te schetsen.

Een voorbeeld daarvan is de preek 'Bij de watersnoodramp' over Psalm 89, 9-12. Deze werd een week na de ramp van 1953 gehouden. Het is een gebeurtenis van Jobsformaat, zo zullen veel lezers verwachten. In de verzen van Psalm 89 klinken onder andere de woorden: "Gij heerst over de opgeblazenheid der zee; wanneer haar baren zich verheffen, zo stilt Gij ze". In deze preek klinken onverwachte woorden. Miskotte vraagt zich retorisch af of er deze dagen werkelijk niets anders dan misère is gebeurd, "alsof de grootmachten van het leven in lust en leed niet altijd wonderlijk en bestendig gemengd zijn? Hoe worden we ingewijd in de ware smart, die de lof, de gebroken lof van God, niet uitsluit?".³⁰² En: "Het was maar een kortstondige aberratie!".³⁰³ Deze woorden roepen niet alleen de vraag op hoe pastoraal ze zijn, nu het overrompelend leed zo groot en vers is. Maar na het vertoog in *Antwoord uit het onweer* verwacht de lezer dat de gebeurtenis van de ramp de vragen van de aanvechting op de spits drijven.

Die mogelijkheid van de aanvechting noemt Miskotte overigens wel, maar dan afgezet tegen de onmogelijkheid van de theodicee. En zo klinken in deze preek meer bekende Miskotte-klanken. Onder andere dat het spreken over God begint bij zijn bijzondere openbaring ("Niet God is de Here, maar de Here is de God"), dat de werkelijkheid ("het blote gebeuren") ons Gods wil en wezen niet openbaart, abstracte godsbegrippen evenmin. Maar ook dat wat wij niet begrijpen niet zijn almacht ter discussie stelt, maar vanuit de Schriften deze almacht wordt gekwalificeerd als "heilsmacht", omdat Hij "alle dingen draagt door het Woord van zijn kracht en die de chaos scheldt".³⁰⁴ Dat zijn woorden en zaken die ook in *Antwoord uit het onweer* en andere geraadpleegde werken naar voren komen.

Een vollediger analyse van het werk van Miskotte levert naar verwachting niet alleen een verbreding van het thema aanvechting, maar ook een verdieping op in een gevarieerder spreken over aanvechting dan in

---

³⁰¹ Miskotte, *Antwoord*, 259.

³⁰² Miskotte, K.H., 'Bij de watersnoodramp', in Miskotte, K.H., *Te midden van het tumult: Tien nieuw ontdekte preken* (Middelburg: Skandalon, 2022), 121-137, aldaar 122.

³⁰³ Miskotte, 'Watersnoodramp', 129.

³⁰⁴ Miskotte, 'Watersnoodramp', 137.

Antwoord uit het onweer naar voren komt. Zo bleek uit de verkenning in 1.3.2 dat Miskotte op sommige plekken de aanvechting relateert. Eveneens spraken de dagboeken van aanvechting rond het ambt, maar ook in zijn persoonlijke verhouding tot God. Daar schrijft hij bijvoorbeeld dat de aanvechting “noodzakelijk is”, “ze moet blijven knagen in deze bedeling”.³⁰⁵ En die doorleefde Miskotte blijktbaar intens. De aanvechting gaat soms “tot sidderen toe”.³⁰⁶ Kortom: in het oeuvre van Miskotte ligt nog een heel onderzoeksveld braak, waarvan de eerste oppervlakkige verkenningen de verwachting wekken dat hier veel te halen is.

Bovendien zijn er nog enkele vervolgvragen rond de verhouding tussen Miskotte’s stellingname in *Antwoord uit het onweer* en die in andere publicaties. Zo roept het spreken over aanvechting uit *Antwoord uit het onweer* de vraag op of bij Miskotte de spanning in het geloofsleven niet al te hoog oploopt. Een mens die voortdurend in de modus van de vragende aanvechting verkeert, is dat wel reëel – laat staan leefbaar? Hoe verhoudt zich *Antwoord uit het onweer* bijvoorbeeld tot *Het gewone leven*? In die publicatie geeft Miskotte een verhandeling over het boek Ruth en staat de idylle, het goede leven waarin God verborgen aanwezig is, centraal. Zijn die twee boeken twee gescheiden werelden of is er vanuit Miskotte een synthese mogelijk?

Verder is een vervolgvraag of het mogelijk is nader te identificeren aan wie Miskotte zijn spreken over aanvechting heeft ontleend. Er is al geconstateerd dat hij in *Antwoord uit het onweer* Luther citeert of schrijft in taal die doet denken aan deze reformator. Bovendien was Miskotte verslingerd aan Kohlbrugge die op zijn beurt weer veel aan Luther ontleende. Daarnaast is hij door bestudering van joodse schrijvers op het spoor van het verzet tegen het bestaande gezet en vormden zowel Barth als Gunning belangrijke stemmen in zijn leven. Maar is het mogelijk al die invloeden nader te duiden en te wegen?

5.2.3 AANBEVELINGEN VANUIT HET ONDERZOEK NAAR DE THEMATIEK VAN AANVECHTING

Daarnaast is er met name vanuit het conceptuele hoofdstuk 2 het nodige te onderzoeken rond de thematiek van aanvechting. In de eerste plaats is het opvallend dat veel onderzoek rond aanvechting zich concentreert rond Luther – en in zijn spoor ‘buitenbeentjes’ als Kierkegaard, of een Kohlbrugge. Daarbij wordt zowel in de beschrijving van de *TRE* als door Westerink in *Verlangen & Vertwijfeling* benadrukt hoe er een kloof gaapt tussen de manier waarop Luther en Calvijn aanvechting een plek toekennen in hun werk. Bij Calvijn grofweg als een bedreigende omstandigheid, terwijl het bij Luther er niet minder heftig aan toe gaat – maar de aanvechting wel een noodzakelijke geloofsgestalte vormt. In 4.3.6 is bovendien geconstateerd dat Miskotte met regelmaat spreekt over de ‘afgrond’ als de plek van de aanvechting. Maar die afgrond blijkt ook de plek van de ommekeer te zijn, zelfs tot een idylle te kunnen worden.

Hoe verhoudt dit spreken zich tot de gereformeerde Miskotte? Heeft Miskotte op dit punt Calvijn eenvoudigweg genegeerd? Westerink merkt op dat voor Calvijn de afgrond een buitengewoon gevaarlijke plek is.³⁰⁷ Dat is uiteraard ook verbonden met de biografie van Calvijn, het leven van een vluchteling die houvast vindt in Gods orde. Bouwsma schrijft dat Calvijn wel wist van de mogelijke positieve betekenis van

³⁰⁵ Miskotte, *Dagboeken 1917-1930*, 347-348.

³⁰⁶ Miskotte, *Dagboeken 1930-1934*, 495. Juist de dagboeken ontcrachten de suggestie van Van den Brink als zou Miskotte’s theologie in het voetspoor van Barth neigen naar universalisme. (Dat Barth neigt naar universalisme is de visie van Van den Brink) Zie: Brink, G. van den, ‘Alsof de Naam niet betrouwbaar zou zijn! Over Bijbels abc’, in Dekker, W., Hertog, G.C. den en Reus, T. de (eds.), *Het tegoe van K.H. Miskotte* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2006) 163-184, aldaar 184.

³⁰⁷ Westerink, *Verlangen & Vertwijfeling*, 100-102.

de afgrond, maar het woord vooral gebruikt ter aanduiding van de horreur: van zichzelf, anderen of zelfs van de hel. “The abyss was thus a symbol of Calvin’s horror of the unlimited. It signified the absence of boundaries and the intelligibility of things, the void, nothingness, disintegration of the self”.³⁰⁸ En die vormloosheid is dan weer verbonden met Gods straf op de zonde.

Die verschillende invloeden vanuit de Reformatie brengen bij een volgend item voor vervolgonderzoek. In de *TRE* wordt geconstateerd dat de wijze waarop Luther het thema aanvechting heeft uitgewerkt nauwelijks navolging heeft gekregen. Miskotte oriënteerde zich zoals beschreven onder andere op Luther – en de lutheraan Kohlbrugge. Dat geldt niet alleen voor het thema aanvechting, maar ook voor het geloofsbegrip dat deze theologen hanteerden. Daarin lag een sterke nadruk op het afzien van gelovigheid als bezit. In plaats daarvan hangt het geloof aan Gods handelen aan ons met zijn Woord. Geloven is leven bij de belofte – en niet bij bezit. Bij zowel Luther, Kohlbrugge als Miskotte (zie de preek ‘Geloof bij de gratie Gods’ *par excellence*) lijkt er een verband te zijn tussen aanvechting en geloofsbegrip. Kortom: is er een relatie tussen een substantieel dan wel relationeel geloofsbegrip en de wijze waarop aanvechting voorkomt en wordt beoordeeld? Systematisch onderzoek zal in kaart moeten brengen of die correlatie inderdaad aanwezig is.

Verder is vanuit de Inleiding verondersteld dat het thema aanvechting relatief weinig aan bod komt in de prediking anno 2023 en dat in het leven van de gemeente de aanvechting eerder als bedreigend dan als geloofsgestalte wordt gezien – en de beduvelaar, satan de aanstichter is, maar God niet. Daar zou op verschillende manieren kwalitatief onderzoek naar gedaan kunnen worden. Binnen de context van de CGK is het bijvoorbeeld de moeite waard te onderzoeken in hoeverre aanvechting in de preken van *De Levensbron* aan de orde komt. Dat kan door middel van een steekproef gebeuren, om zo te onderzoeken in hoeverre de homiletische situatie van de hoorder als aangevochtene opgeld doet. Een andere mogelijkheid is dat dergelijk onderzoek juist geconcentreerd wordt rond een aantal ‘aanvechtingsteksten’. Verder is Lange’s typering van de hoorder als aangevochtene een kwalitatief onderzoek onder kerkgangers waard.

5.3 UITZICHTEN

In de Inleiding is gesteld dat het thema aanvechting enigszins onderbelicht lijkt en eerder een uitzonderingssituatie dan een geloofsregel typeert. Welke implicaties heeft het onderzoek naar aanvechting in *Antwoord uit het onweer* voor de praktijk van pastoraat en prediking? (In wat volgt worden die twee niet al te zeer onderscheiden. Vanaf de kansel wordt immers net zo goed zielszorg verleend, evenals het pastoraat een verkondigend element kent) Naast de beantwoording van deze vraag, worden er ook enkele opmerkingen gemaakt over de implicaties van *Antwoord uit het onweer* voor de theologiebeoefening.

In de eerste plaats stelt Miskotte’s verhandeling over het boek Job voor de vraag of in deze zielszorg de taal van de opstand recht gedaan wordt. En dat niet alleen omdat Miskotte indringend duidelijk maakt hoe het wereldgebeuren daartoe dringt, maar omdat de taal van de Schriften hier ons de woorden voorzegt – zoals op talrijke plaatsen in het liedboek van Israël blijkt. Ze leert ons gelovig protesteren. Juist omdat Hij present en aanspreekbaar (de Naam) is, valt er wat te vragen! En legt de Schrift hiermee niet de woorden op de

---

³⁰⁸ Bouwsma, W.J., *John Calvin: A Sixteenth Century Portrait* (Oxford: Oxford University Press, 1988), 48.

lippen die recht doen aan de werkelijkheidservaring van zovelen? Daar waar de Schriften opengaan – en bij uitstek daar – wordt de spanning veroorzaakt van vertrouwen tegen de feiten in. En dat vraagt ook wat van de eredienst. Bos pleit voor “een ruimte om in gevecht te gaan met God” en overweegt zelfs de oppositie tegen God als liturgisch moment voorafgaand aan de verkondiging.³⁰⁹ Daarvoor pleit dat de Schriften ons de woorden voorzeggen. Tegelijkertijd is het de vraag hoe je in de praktijk van de liturgie daarbij recht doet aan de hoogspanning van de aanvechting. Bovendien vraagt het eveneens om een protest tegen onszelf en deze wereld.

Als aanvechting recht doet aan werkelijkheidservaringen heeft het thema daarmee ook geen missionaire ‘potentie’? Dat kan op twee manieren een vreemd woord zijn: ‘potentie’ suggereert een bestaande kiem – en die ligt niet in thema’s of woorden, maar in de werking van de Geest. En klinkt het niet wat tegenstrijdig: aantrekkingskracht door aanvechting? Hoewel dat op het eerste gehoor het geval lijkt, is dat niet zo. In de eerste plaats omdat verwoorden van de aanvechting breekt met het beeld van in zichzelf onwankelbare gelovigen. Bovendien zijn de vragen van de aanvechting (vgl. Job) wellicht ook vragen van iemand voor wie het veronderstelde antwoord op het lijden niet afdoende bleek. Daarnaast kent ieder mens iets van het ‘waarom?’ als levens- of wereldvraag – zelfs al is de vraag en het verdriet ver weggestopt. Miskotte verwijst – zij het in negatieve bewoordingen – naar die verbinding met vragen buiten de kerk als hij schrijft:

Het merkwaardige feit ligt er, dat bij christenen eeuwenlang Job gezien is als een voorbeeld van *berusting*, tégen de uitdrukkelijke strekking van het ganse boek. En het vreselijke feit ligt er, dat de moderne mens het vertrouwen in de prediking verloren heeft, juist vanwege het apriorisme der *berusting*. (...) Het is (...) klaar als de dag, dat ook ‘na Christus’ de klacht van Asaf, de opstand van Job, de scepsis van de Prediker zin heeft, welteverstaan, niet als openbaring van zielige menselijkheid, maar als averechts betoon van de geest en de kracht, de echtheid en de oprechtheid van het gelóóf.³¹⁰

Tot zover zijn uitzichten aangedragen vanuit Miskotte op de praktijk. Het omgekeerde gebeurt eveneens: dat de praktijk *Antwoord uit het omveer* bevraagt. Een vraag die vanuit de zielszorg aan Miskotte gesteld kan worden is of de hoogspanning van de aanvechting niet over-spanning is – of daartoe leidt. Suggereert Miskotte geen onhaalbare intensiteit? En: laat de pastorale praktijk niet zien dat het mogelijk is dat mensen gelovig hun levensweg aanvaarden, zonder eerst door het vuur van de aanvechting te zijn gelouterd?

Verder maakt *Antwoord uit het omveer* korte metten met een theologie die de twijfel koestert. Miskotte laat geen ruimte voor aanvechting als een (intellectuele) methode. Er rest geen ruimte voor een frivool of comfortabel niet-weten, als: “De ervaring leert dat het erkennen van de onzekerheid soms helender is dan het aandragen van een oplossing”.³¹¹ Miskotte houdt de spanning langer uit dan in dergelijke publicaties als *Onzeker weten: Een inleiding in de radicale theologie* waarin het klassieke dogma verstormt. Het verlangen naar heelheid wordt gekruisigd en dat zou bevrijdend moeten zijn, aldus de auteurs. “De kerk is de plek waar kan

---

³⁰⁹ Bos, R., “Met vrees en beven: preken over Gods heiligheid”, in *Postille 2001-2002* (53) (Zoetermeer: Boekencentrum, 2001), 15-28, aldaar 25-26.

³¹⁰ Miskotte, K.H., *Als de goden zwijgen*, 195.

³¹¹ Voorberg, R., e.a., *Onzeker weten: Een inleiding in de radicale theologie* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2022), 8.

worden geoeffend met het omarmen van deze onvolledigheid (...)", zo stemmen de schrijvers van *Onzeker weten* in met Žižek.³¹²

Het erkennen van onzekerheid mag klinken als intellectuele dan wel existentiële vertwijfeling, maar het komt in de buurt van een vorm van door Miskotte verworpen berusting. Daartegenin klinken de woorden van Miskotte: "Is het wellicht zoo, dat gij uw volhardend vragen tot een nieuwe gestalte hebt opgevijseld en dat ge, ondanks den schijn van onrust, u metterwoon hebt gevestigd in uw vragen? (...) We spelen dan, dat we 'in de put zijn', maar we komen niet werkelijk in de put", zo schrijft hij scherp.³¹³ De frappante stelligheid van *Onzeker weten* doet bevroeden dat Miskotte gelijk had. Of om nog een keer Miskotte sprekend in te voeren vanuit een ontboezeming uit de dagboeken, met woorden waarin iets doorklinkt van de blijvende geloofsonrust – zonder daarin Gods openbaring en de verwoording daarvan in het Apostolicum los te laten:

Pastor te zijn en voor zichzelf niet kunnen geloven, altijd om zo te zeggen plaatsbekledend te geloven voor anderen, omdat het voor 'ons' het andere is der vertwijfeling, het enige andere, dat is een zware dienst. Met mij is het zo, dat, onderscheiden wij waarheidszekerheid en heilszekerheid, zij wel beide ontbreken, maar de tweede ligt om zo te zeggen kláár, terwijl de eerste bij voortduring wankelt. De logische absurditeit van alle stukken der Leer, van de schepping en de begonnen tijd en het bewustzijn Gods tot aan de opstanding des vleses toe, is mij een nooit aflatende kwelling.³¹⁴

De oplossing voor de kwelling is "stukken der Leer" te laten vallen, maar dat doet Miskotte niet. *Onzeker weten* is niet alleen intellectueel dunnetjes, maar ook pastoraal mager. "Ga het duister binnen, met lege handen, niet om het duister weg te nemen, maar om er te zijn. Die lege handen maken het duister lichter", zo schrijft Voorberg. Dat is niet alleen pathetisch, maar ook onbarmhartig – je zult maar bij het graf van je kind staan – en hopeloos. Zonder opgestane Christus is geloven "zinloos" en zijn wij "de meest beklagenswaardige van alle mensen" (1 Korinthe 15, 17 en 19). Onzeker wetend blijft slechts een vorm van ethiek over. En die helpt niet tegen de aanvechting. Om een keer een andere stem te laten horen als bondgenoot van Miskotte, die de spanning van zien en ervaren niet ten koste laat gaan van het belijden, een citaat van Okke Jager (1928-1992). Het raakt aan *Antwoord uit het omveer* waarin Miskotte eveneens weigert om vanwege de raadsels in deze werkelijkheid Gods almacht prijs te geven:

Zo ontstond een nieuw Godsbeeld. Als reactie en in die zin geboren uit hetzelfde misverstaan van de hogere wegen. Gewoon het andere uiterste: Gods wegen zijn hoger dan de feiten. Dus ook Hij gaat onder de feiten gebukt. Hij is *onze lijdende Bondgenoot*. Als Jozef in de put is, is God in de put. Als Israël in ballingschap is, is God in ballingschap. Weer krijgt het beeld van Jesaja een plaats aangewezen in onze theologie: zie je wel, Gods gedachten zijn hoger of dieper dan de gedachten van de catechismus. Maar dat 'zie je wel' verradert opnieuw dat het niet klopt. Het nieuwe Godsbeeld geeft nieuwe argumenten aan de vrienden van Job: Job mag niet boos worden op God, want God kan er ook niets aan doen. Als God met ons meelijdt, wordt het

---

³¹² Voorberg, *Onzeker weten*, 118.

³¹³ Miskotte, *Antwoord uit het omveer*, 235.

³¹⁴ Miskotte, *Dagboeken 1917-1930*, 456.

lijden geheiligd, want dan is het een goddelijk lijden. Als God er ook niet tegenop kan, sanctioneert Hij zwakheid als een verdienste. Als ook Hij één traan geworden is, wie moet dan ooit de tranen drogen? (...) Als wij om zijn goedheid te redden zijn almacht schrappen, houden wij een ‘halve’ God over. Dan is het altijd nog redelijker helemaal niet in God te geloven.³¹⁵

Maar omdat God bij machte is er iets aan te doen, is er reden te geloven en te verlangen. En daarin is de bijdrage van Miskotte tegendraads. Want de boodschap van psychiaters als De Wachter en Fenema verkoopt goed – en verdient het om gehoord te worden. Ruimte geven aan verdriet en ongeluk, het aangewezen zijn op de blik van de Ander, het zijn belangrijke noties in een prestatie maatschappij. Evangelie is het echter niet. Het lucht misschien op, maar het is uiteindelijk een droeve boodschap. Je kunt er evengoed cynicus van worden: bij gebrek aan beter moeten we er maar voor elkaar zijn in dit gebroken bestaan, als ultieme zingeving. De Wachter houdt Levinas’ adagium vol: “ik word ik in het aangezicht van de Ander”, de heilige medemens. Miskotte houdt daarentegen vast aan het antwoord van de Ander die zijn ongekende gang gaat in de geschiedenis en die niet rust voordat de chaos gestild is. En daarin schuilt troost, tegenwicht en toekomst. Daarin legt de psychiater het af tegen de Schriften. Niet alleen in 1936, maar ook in een laatmoderne cultuur.

Miskotte’s bijdrage is ook tegendraads wanneer die afgezet wordt tegen deze cultuur waarin slogans en adviezen als ‘de kracht van kwetsbaarheid’ en het ‘omarmen van je imperfecties’ populair zijn. Het aanvaarden van imperfecties is niet alleen een vorm van berusting, het is ook hopeloos. Miskotte wijst erop hoe juist de ‘imperfecties’ (op welke schaal dan ook) vragen om verlossing. Die wakkeren de hoop aan – of in Miskotte’s vocabulaire: het ‘messiaans verlangen’.

Ten slotte nog een aanbeveling voor de academie vanuit twee constatering uit voorliggend onderzoek. Dat is als eerste de observatie van ds. Six uit de Inleiding. Zij constateerde dat in de romanliteratuur het thema aanvechting niet wordt vermeden, maar ruimschoots aandacht krijgt. De tweede observatie is dat Miskotte zijn oor intensief te luisteren legde bij de cultuur en literatuur van zijn dagen. Zou het toevallig zijn dat het deze theoloog was die de thematiek van de aanvechting heeft vertolkt? Het antwoord laat zich raden en vormt daarmee een aanbeveling voor de theologische academie de studie van poëzie en fictie een plaats te geven in het curriculum.

---

³¹⁵ Jager, *Verheldering*, 29. Vgl. daarentegen Voorberg e.a. in *Onzekere weten*: “(...) De almachtige redt het zelf niet, en de onmachtige kruisiging van de man van Nazareth, die een verstrooide gemeenschap zonder leider achterliet, is de redding van de wereld” (194).

HOOFDSTUK 6 – SAMENVATTING

Deze scriptie bevat een onderzoek naar de wijze waarop de hervormde theoloog Kornelis Heiko Miskotte (1894-1976) sprak over aanvechting. Om tot een selectie van bronnenmateriaal te komen bevat het eerste hoofdstuk een verkenning in het werk van deze theoloog. In het vervolg van de thesis staat zijn publicatie over Job, *Antwoord uit het onweer* (1936), centraal en vanuit deze invalshoek komt her en der ter sprake hoe Miskotte's verhandeling van Job resoneert in andere werken.

Vooraf moeten enkele aspecten ter sprake komen. Dat betreft allereerst een definitie van aanvechting. Vanuit bestaand onderzoek naar dit thema is geconcludeerd dat aanvechting getypeerd als een totaliserende dissonantie-ervaring waarin Gods Woord en de werkelijkheid elkaar tegenspreken en die heel het leven bestrijkt en heel het mens-zijn raakt. Bovendien is aanvechting een levenslange geloofsgestalte, waarin slechts Gods Woord een uitweg biedt – en zo bevestigt Gods Woord te zijn.

Een tweede opmerking die vooraf wordt gemaakt is dat het thema aanvechting ook bij Miskotte heel zijn leven raakt. Het is niet alleen terug te vinden in werken als *Antwoord uit het onweer*, maar uit de dagboeken is gebleken dat de aanvechting als geloofsgestalte door Miskotte zelf ondervonden is. Zijn worsteling met het ambt van predikant maakte daar prominent deel van uit, naast aangrijpende gebeurtenissen in de persoonlijke levenssfeer.

Met het bijbelboek Job heeft Miskotte ook lang geworsteld. Als in 1936 *Antwoord uit het onweer* verschijnt, is het ruim twaalfjaar geleden dat hij begon met een serie in het gemeentebladje over het 'waarom?', vanuit Job. Een bewerking daarvan zag in 1929 het licht in de publicatie *De Verborgene*. *Antwoord uit het onweer* borduurt hierop voort in een sterk uitgebreide uitgave.

Daarin keren elementen van aanvechting terug die in de bestaande literatuur onder woorden zijn gebracht, zoals de aanvechting als geloofsgestalte. Tegelijkertijd legt Miskotte geheel eigen accenten. Zeer markant is dat hij in zijn lezing van Job, wiens lijden iedere mens aangaat, de aanvechting om te berusten een prominente plek geeft. Die berusting kan zowel de vorm van nihilisme als van godsdienstige verklaringen aannemen waardoor het vragen naar God wordt gesmoord.

Het is omgekeerd juist Gods verborgenheid die in de aanvechting brengt en paradoxaal genoeg ook de weg is uit de aanvechting. Omdat Hij de Verborgene is Die spreekt, in Christus gekomen is en komt, is er hoop. De aanvechting drijft uit tot de eschatologie. Tevens valt op dat Miskotte regelmatig het beeld van de 'afgrond' gebruikt om te spreken over aanvechting.

In de wijze waarop Miskotte spreekt over aanvechting in *Antwoord uit het onweer* komen karakteristieke trekken naar boven: zijn verwantschap met Barth in afkeer van religie en de nadruk op openbaring, zijn inzet bij Gods bijzondere openbaring als de 'Ik ben Die Ik ben' en zijn affiniteit met het jodendom.

De reformator Luther merkte op dat de aanvechting niet gemist kan worden. Miskotte deed dat op zijn manier ook. En dat spreken verdient het om gehoord te worden en navolging te vinden in het spreken van de kerk in de 21ste eeuw: om woorden te geven aan de hoogspanning van leven en geloven en daarmee woorden te geven voor de aangevochtene, die mag leven vanuit de verwachting: "Zie, Ik maak alle dingen nieuw" (Openbaring 21, 5).

LITERATUURLIJST

- The Cambridge Dictionary of Christian Theology*, Ian A. McFarland (ed.). Cambridge: Cambridge University Press, 2011, s.v. "Temptation".
- Bakker, J. T., *Coram Deo. Bijdrage tot het onderzoek naar de structuur van Luthers theologie*. Kampen: Kok, 1956.
- Barth, K., *Der Römerbrief: Zweite Fassung (1922)*, Gesamtausgabe. II, Akademische Werke. Zürich: Theologischer Verlag, 2010.
- Bayer, O., *Handbuch Systematischer Theologie*, Band I. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 1994.
- Beintker, H., 'III. Reformations – und Neuzeit', in *Theologische Realenzyklopädie* Bd.II. Berlin: De Gruyter, 1978, 695-704.
- Beintker, H., 'IV. Dogmatisch', in *Theologische Realenzyklopädie* Bd.II. Berlin: De Gruyter, 1978, 704-708.
- Besten, A. den, 'De schrijver Miskotte', in *Kornelis Heiko Miskotte (1984-1976): Brug tussen cultuur en theologie*. Kampen: Kok, 1995, 103-143.
- Bouwsmas, W.J., *John Calvin: A Sixteenth Century Portrait*. Oxford: Oxford University Press, 1988.
- Bos, R., 'Met vrees en beven: preken over Gods heiligheid', in *Postille 2001-2002* (53). Zoetermeer: Boekencentrum, 2001, 15-28.
- Brink, G. van den, 'Alsof de Naam niet betrouwbaar zou zijn! Over Bijbels abc', in Dekker, W., Hertog, G.C. den en Reus, T. de (eds.), *Het tegood van K.H. Miskotte*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2006, 163-184.
- Calvijn, J., *Institutie: Of onderrichting in de christelijke godsdienst*. Houten: Den Hertog, 2009.
- Dekker, W., *Afwezigheid van God: Een onderzoek naar antwoorden bij W. Pannenberg, K.H. Miskotte en A. Houtepen*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2011.
- Ekris, C.M.A. van, *Dialogo, dans en duel: Preken voor tijdgenoten*. Utrecht: KokBoekencentrum, 2022.
- Hertog, C.C. den, 'Raadselen die geheimen worden', in *De Wekker* 118, nr. 42 (2009), 671.
- Jager, O., *Verbeelding*. Baarn: Ten Have, 2003.
- Knijff, H.W. de, en Neven, G.W. (eds.), *Horen en zien: Opstellen over de theologie van K.H. Miskotte*. Kampen: Kok, 1991.
- Köppen, K.P., 'I. 'Anfechtung Christi' in der Alten Kirche', in *Theologische Realenzyklopädie* Bd.II. Berlin: De Gruyter, 1978, 687- 691.
- Kruif, G.G. de, *Heiden, jood en christen: een studie over de theologie van K.H. Miskotte*. Baarn: Ten Have, 1981.
- Kruif, G.G. de, 'Miskottes fenomenologische benadering van de cultuur' in Knijff, H. W. de en Neven, G.W. (eds.), *Horen en zien: Opstellen over de theologie van K.H. Miskotte*. Kampen: Kok, 1991, 13-24.
- Laan, van der, J.H., *Ernst Lange en de prediking*. Kampen: Kok, 1989.
- Luther, M., *Luther verzameld* II, H.J. Selderhuis (ed.). Utrecht: Kok, 2016.
- Miskotte, K.H., *De Verborgene*. Amsterdam: Holland, 1929.
- Miskotte, K.H., *Het wezen der Joodse religie*. Verzameld Werk 6. Kampen: Kok, 1982.
- Miskotte, K.H., 'De ethische richting', in Miskotte, K.H., *In de Waagschaal*, Verzameld Werk 1. Kampen: Kok, 1982.

- Miskotte, K.H., *Als de goden zwijgen: Over de zjn van het Oude Testament*, Verzameld Werk 8. Kampen: Kok, 1983.
- Miskotte, K.H., *Antwoord uit het onweer. Het gewone leven*. Verzameld Werk 10. Kampen: Kok, 1984.
- Miskotte, K.H., *Uit de dagboeken 1917-1930*, Verzameld Werk 4. Kampen: Kok, 1985.
- Miskotte, K.H., ‘VI. Gesprek met de lezer’, in Miskotte, K.H., *Karl Barth: Inspiratie en vertolking: inleidingen, essays, briefwisseling*, Verzameld Werk 2. Kampen: Kok, 1987, 355-365.
- Miskotte, K.H., *Uit de dagboeken 1930-1934*, Verzameld Werk 5A. Kampen: Kok, 1990.
- Miskotte, K.H., *Theologische opstellen*, Verzameld Werk 9. Kampen: Kok, 1990.
- Miskotte, K.H., *K.H. Miskotte: Een keuze uit zijn dagboeken en andere teksten*. Baarn: Prometheus, 1994.
- Miskotte, K. H., ‘Gods naam in de geschiedenis’, in Miskotte, K.H., *Preken en meditaties*. Verzameld Werk 3. Kampen: Kok
1997, 120-130.
- Miskotte, K.H., ‘De krachten die (ons) blijven’, in Miskotte, K.H., *Preken en meditaties*. Verzameld Werk 3. Kampen: Kok,
1997, 152-162.
- Miskotte, K.H., ‘Dapper in de diaspora’, in Miskotte, K.H., *Preken en meditaties*. Verzameld Werk 3. Kampen: Kok, 1997, 218-
229.
- Miskotte, K.H., ‘Stilte in de storm’, in Miskotte, K.H., *Preken en meditaties*. Verzameld Werk 3. Kampen: Kok, 1997, 65-77.
- Miskotte, K.H., *Uit de dagboeken 1935-1937*, Verzameld Werk 5B. Kampen: Kok, 2001.
- Miskotte, K.H., ‘Geloof bij de gratie Gods’, in Miskotte, K.H., *Preken*. Verzameld Werk 13. Kampen: Kok, 2008, 698-734.
- Miskotte, K.H., ‘Geloof en aanvechting’, in Miskotte, K.H., *Mystiek en bevinding*. Verzameld werk 14 Utrecht: Kok, 2015, 169-
200.
- Miskotte, K.H., ‘Rekenschap’, in Miskotte, K.H., *Mystiek en bevinding*. Verzameld werk 14. Utrecht: Kok, 2015, 431-436.
- Miskotte, K.H., *Bijbels ABC*. Utrecht: Kok, 2016.
- Miskotte, K.H., ‘Ik sta aan de deur en Ik klop’, in Miskotte, K.H., *Te midden van het tumult. Tien nieuw ontdekte preken*. Middelburg: Skandalon, 2022, 111-120.
- Muis, J., ‘K.H. Miskotte – De Naam in het midden’, in Beumer, J. (ed.), *Zo de ouden zongen...: Leraar en leerling zijn in de theologie-beoefening (tussen 1945-2000)*. Baarn: Ten Have, 1996, 113-129.
- Reeling Brouwer, R. H., ‘K.H. Miskotte, ‘de ziener en dichter onder mijn vrienden’’, in Harinck, G., en Keulen, D. van (eds.), *De receptie van Karl Barth in Nederland* (Amersfoort: De Vuurbaak, 2022), 153-168.
- Reuver, A. de, *Aangevochten geloof bij Luther, Calvijn en Kohlbrugge*. Heerenveen: Groen, 2011.
- Roth, J., *Job*. Amsterdam: L.J. Veen Klassiek, 2007. (Oorspronkelijke titel *Hiob. Roman eines einfachen Mannes*

- (1930)).
- Sar, H. C., van der, *Verborgen in eenvoud: De hermeneutische functie van de godsleer in de theologie van K.H. Miskotte*. Kampen: Kok, 1995.
- Schmid, K., 'Religions – und Theologiegeschichte der 'Anfechtung' im Alten Testament', in Bühler, P. (ed.), *Anfechtung: Versuch der Entmarginalisierung eines Klassikers*, Hermeneutische Untersuchungen zur Theologie 71. Tübingen: Mohr Siebeck, 2016, 4-15.
- Schulz, H., 'Umarmungen Gottes', in Bühler, P. (ed.), *Anfechtung: Versuch der Entmarginalisierung eines Klassikers*, Hermeneutische Untersuchungen zur Theologie 71. Tübingen: Mohr Siebeck, 2016, 227-251.
- Schwarz, R., 'II. Mittelalter', in *Theologische Realenzyklopädie* Bd.II. Berlin: De Gruyter, 1978, 691-695.
- Stoellger, P., 'Glaube als Anfechtung?', in Bühler, P. (ed.), *Anfechtung: Versuch der Entmarginalisierung eines Klassikers*, Hermeneutische Untersuchungen zur Theologie 71. Tübingen: Mohr Siebeck, 2016, 63-100.
- Ter Schegget, G.H., 'Indachtig KHM', in *Kornelis Heiko Miskotte (1984-1976). Brug tussen cultuur en theologie*. Kampen: Kok, 1995, 11-20.
- Velden, M.J.G. van der, *Miskotte als prediker: Een homiletisch onderzoek*. Den Haag: Boekencentrum, 1984.
- Velema, W.H., 'De plaats van de hoorder in de prediking', in *Theologia Reformata* 37 (1994) 28-45.
- Voorberg, R., e.a., *Onzeker weten: Een inleiding in de radicale theologie*. Utrecht: KokBoekencentrum, 2022.
- Wachter, D. de, *De wereld van De Wachter*. Leuven: Lannoo, 2019.
- Welz, C., 'Dem Unsichtbaren eine Stimme geben: Gebet, Glaubensanfechtung und (Un)Gehorsam', in Bühler, P. (ed.), *Anfechtung: Versuch der Entmarginalisierung eines Klassikers*, Hermeneutische Untersuchungen zur Theologie 71. Tübingen: Mohr Siebeck, 2016, 253-282.
- Westerink, H., *Verlangen & vertwijfeling: Melancholie en predestinatie in de Vroege Moderniteit*. Amsterdam: Sijbolet, 2014.
- Williams, R., *The Wound of Knowledge: Christian Spirituality from the New Testament to St. John of the Cross*. London: Darton, Longman & Todd, 2014.
- Wiman, C., *Mijn heldere afgrond: Overpeinzingen van een moderne gelovige*. Amersfoort: Brandaan, 2016.